

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ
МИЛЛИЙ ҒОЯ ВА МАФКУРА ИЛМИЙ-АМАЛИЙ МАРКАЗИ

АБДУРАҲИМ ЭРКАЕВ

ТАФАККУР ЭРКИНЛИГИ

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2007

Ушбу китоб тафаккур эркинлиги масаласига бағишланган. Унда тафаккур эркинлиги нима, унга қандай эришилади, деган саволларга жавоб изланади, тафаккурнинг тарихий шакллари ва тадрижи, тафаккурга таъсир кўрсатувчи омиллар ҳақида сўз юритилади. Тафаккур эркинлиги мустақилликни мустаҳкамлаш, ижтимоий тараққиётни таъминлаш ҳамда тарбия масалалари билан боғлаб тадқиқ этилади.

Китоб олий ўқув юрти талабалари, академик лицей ва касбхунар коллежлари ўқувчилари, тафаккур, онг масалалари билан қизиқувчиларга мўлжалланган. Муаллиф ўз фикрларини мантиқий далиллаш баробарида турли қизикарли мисолларни келтиради.

Т а к р и з ч и:

филология фанлари доктори

Н. Жабборов

Б 45

Эркаев А.

Тафаккур эркинлиги / А. Эркаев; Миллий ғоя ва мафкура илмий-амалий маркази. – Т.: «Маънавият», 2007. – 160 б.

ББК 66.3(5У)

71.4(5У)

Б 4702620204-49
М25(04)-07

ISBN 978-9943-04-063-2

© «Маънавият», 2007

КИРИШ

Инсон табиати ҳақида гап кетганда, албатта, унинг тафаккурга эга, ақлли ва айни пайтда ижтимоий мавжудот эканлиги таъкидланади. Ҳақиқатан, унинг қайси жихатларини, фазилатлари-ю камчиликларини олмайлик (биологик томонидан ташқари), улар охиروقибат инсоннинг ақли, тафаккурига, ижтимоийлигига бориб такалади. Ўз навбатида инсоннинг ижтимоийлиги ва ақли, тафаккури узвий ўзаро боғлиқ, бир-бирини тақозо этади. Жамоа, гуруҳ бўлиб яшаш, ов ва меҳнат жараёнида, химояланишида ўз хатти-ҳаракатларини мувофиқлаштириш, хавф-хатардан бир-бирини оғохлантириш, бошқа турдаги ахборот алмашиш эҳтиёжлари, айниқса тўпланган билимларни, кўникмаларни сақлаб қолиб ёш авлодга ўргатиш зарурияти тафаккурни, уни юзага чиқарувчи тилни ривожлантирди.

Ва аксинча. Тафаккур ривожланган сайин жамоанинг ички ва ташқи алоқалари ранг-баранглик касб эта бошлади, жамоа мустаҳкамланди, одамлар ўртасидаги, инсон ва табиат, турли уруғ-жамоалар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи меъёрлар вужудга келди ва ривожланди.

Инсоният тарихи – бу ўзаро муштарак икки ҳодисанинг, бир томондан, инсон билимлари, тафаккурининг, иккинчи томондан, инсон ижтимоий фаолиятининг, алоқаларининг биргаликдаги тадрижидир. Бу тадриж давомида инсоннинг табиат, жамият ва ўзи

ҳақидаги билимлари ошиб, инсон эҳтиёжлари, манфаатлари тўлароқ ҳисобга олина бошлади, эркинлик даражаси ўсди. Инсоният ўз тарихида турли ғоир даврларни, уруш ва фалокатларни, куллик ва зулмни, иқтисодий қийинчиликлар ва инқирозларни бошдан кечирди. Лекин улардан қутулиш йўлларини тафаккури ёрдамида топди, буюк илмий ва бадий кашфиётларни амалга оширди, ижтимоий муносабатларни такомиллаштирди, тараққиётга интилди. Жамият билан бирга инсоннинг ўзи ҳам ўсди, такомиллашди.

Ҳозирги даврда ҳам жамиятнинг барқарор тараққиёти, ижтимоий муносабатларнинг такомиллашуви ва инсонпарварлашуви, инсоннинг ўз имкониятларини янада тўлароқ руёбга чиқариб, комиллик сари одимлаши кўп жиҳатдан тафаккурнинг эркин ривожланишига боғлиқ. Зеро, тафаккур эркинлиги жамият ва инсон эркинлигининг маънавий, интеллектуал негизидир. Эркинликнинг ҳар қандай шакли: илмий-иқтисодий, технологик, сиёсий, ҳуқуқий ва бошқалар – энг аввало жамият ва инсон томонидан англаб олиниши лозим. Эркинликнинг моҳияти, мазмуни, структураси ва таркибий қисмлари, улар ўртасидаги боғланишлар, таъсирларни тўғри тушунтириш, таҳлил қилиб такомиллаштириш, халақит берувчи омилларни бартараф этиш йўлларини топиш тафаккурнинг иши. Бунинг учун эса тафаккурнинг ўзи эркин, холис ва ижодкор, турли мафкуравий ақидалардан, бузғунчи ғоялардан, эътиқодий мутаассибликдан холи бўлмоғи керак. Бу айниқса мустақилликка эришиб, янги жамият қураётган бизнинг халқимиз учун ниҳоятда долзарб масала.

Шу сабабдан Президент Ислом Каримов мустақилликнинг биринчи кунлариданоқ ушбу масалага алоҳида эътибор қаратмоқда. У ўзининг «Ўзбекистон: бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли» аса-

рида шундай деб ёзган: «Тафаккурнинг мафкуравий ақидалардан холи бўлган, ҳар бир мамлакатнинг, бутун жаҳон маърифатпарварлигининг сифат жиҳатдан янги ҳолатларга ўтиш шакллари ва йўлларининг хилма-хиллигини кўрсатиб берадиган янги тури ва услубини яратиш зарурияти етилди»¹.

Омма онгини, тафаккурини коммунистик ақидапарастлик унсурларидан халос этиш, диний ақидапарастлик иллатлари илашиб кириб қолишидан муҳофаза қилиш, ислохотлар мазмунини, мақсадини чуқур идрок этиб, уларни амалга ошириш учун жамият аъзоларини сафарбар қилиш, янгиланиш жараёнининг фаол иштирокчиларига айлантириш, шубҳасиз, эркин, ижодкор тафаккур тарзини тақозо этади.

Тафаккурни мустақиллик талабларига ҳамда ҳозирги ахборотлар технологияси ҳаётнинг барча соҳаларига шиддат билан кириб келаётган, бутун дунёда глобаллашув тенденциялари кучайиб бораётган давр давлатларига мослаштирмасдан туриб, ислохотларни юқори суръатларда ва муваффақиятли давом эттириш қийин. Бундан ташқари, йилдан-йил кучаяётган рақобат, баъзи давлатларнинг жуғрофий-сиёсий ва мафкуравий тазйиқлари, ахборотлар хуружи, диний-экстремистик ташвиқотларнинг сусаймаётганлиги нафақат миллий мустақилликни, шунингдек, миллий ўзига хосликни, ҳатто миллий айниятни муҳофаза қилишни долзарб масалага айлантирмоқда. Аҳолининг муайян қисми, айниқса, тажрибасиз ёшлар турли хил сохта шиорлар, чақириқлар, халқимизга ёт, бузғунчи ғоялар таъсирига тушиб қолишининг олдини олиш учун аввало уларни мустақил, танқидий ва эркин фикрлашга ўргатиш, улар тафаккурини ижобий мазмунидаги бун-

¹ **Ислом Каримов.** Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. I жилд, Т., «Ўзбекистон», 1996 й, 275-б.

ёдкорликка йўналтириш лозим. Фақат эркин ва мустақил, танқидий ва ижодий фикрлай оладиган кишидагина мутаассибликка, турли бузғунчи ғояларга нисбатан мафкуравий иммунитет осон вужудга келади. Фақат шундай тафаккур эгасидагина инсонпарварлик, ватанпарварлик, тараққийпарварлик ички эътиқод ва ижтимоий мўлжал даражасига кўтарилади.

Мустақиллик йиллари халқимиз онги, тафаккури анча ўзгарди. Биринчи галда оламга, жамиятга, инсонга муносабатда, турли воқеа ва ҳодисаларни, ғоялар ва эътиқодларни идрок этишда, баҳолашда коммунистик тафаккурнинг тор партиявийлик, синфийлик меъёрлари ва тамойилларидан, вульгар, жанговар атеизмдан воз кечилди ва ҳақиқий виждон эркинлигини таъминлашга киришилди. Коммунистик мутаассибликни келтириб чиқарадиган, яъни нокоммунистик бошқа ҳар қандай муқобил қарашларни инкор ва таъқиб қиладиган, ижтимоий онгни ўта мафкуралаштиришга, хатто иқтисодиётни мафкурага бўйсундиришга, мафкуранинг ўзини эса ўта сиёсийлаштиришга хизмат қиладиган бу уч меъёрдан воз кечиш тафаккурни кишандан озод этди. Лекин эркин ривожланиш учун кишандан халос бўлишнинг ўзи камлик қилади. Ривожланишнинг зарур объектив шарт-шароитлари ва субъектив омиллари ҳам яратилиши керак.

Шу боис мустақилликнинг биринчи кунлариданок тафаккурнинг воқелиги бўлмиш она тилини ривожлантиришга, бойитишга, маданий меросни, халқимизнинг урф-одатларини тиклашга, айни пайтда уларни умуминсоний қадриятлар билан бойитишга, умуман маънавий юксалиш масалаларига иқтисодиёт ва давлат қурилиши билан бир қаторда устуворлик берилди. Инсон эркинликлари, эътиқод ва виждон эркинлиги, мафкуравий плюрализм Ўзбекистон Конституциясида мустаҳкамлаб қўйилди.

Халқимизга аждодларимиздан қолган буюк илмий-интеллектуал, бадий, маънавий мерос қайтарилди ва бу иш давом этмоқда. Тарихий хотирани тиклаш, замоннинг энг янги ютуқларини ўзлаштириш давомида миллий гурур ҳам тикланиб, мустақкамланмоқда. Айниқса янги авлодни баркамол этиб тарбиялаш, яъни жисмонан бақувват, маънан етук қилиб тарбиялаш масаласига жамият миқёсида устувор вазифа деб қаралди.

Янги авлод эркин, танқидий, ижодий ва мустақил тафаккурга эга, мустамлакачилик даврида ўсган авлоддан фарқли, ижтимоий кўрқувдан ва миллий ноमुкамаллик туйғусидан холи, сиёсий ва ижтимоий фаол, изланувчан ва омилкор, «боқимандаликнинг ҳар қандай кўринишини ўзига ор деб биладиган» кенг билимли, маърифатли бўлиб шаклланиши лозим, деган вазифа қўйилди. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури қабул қилинди. Ушбу муносабат билан И. Қаримов «Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли» маърузасида қуйидагиларни таъкидлайди: «Ўзўзидан аёнки, янги давлат барпо этишда миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбияланган, мамлакатимизни модернизация қилиш ва замонавий демократик жамият қуриш йўлидаги мураккаб ва кенг кўламли вазифаларни ҳал этишга қодир бўлган янги авлод кадрларини тайёрлаш масаласи муҳим принципал ва ҳал қилувчи аҳамиятга эга»¹.

Шу боис мамлакатимизда янги давлат таълим стандартлари ишлаб чиқилди. Умумий таълим, ўрта махсус ва касб-ҳунар таълими, олий таълим тубдан ислох қилинди. Таълимнинг барча бўғинларига ўнлаб янги предметлар, фанлар киритилди.

Аммо жамиятни янгилаш, ижтимоий, иқтисодий, маънавий-маданий ҳаётни қайта қуриш, янгича дунё-

¹ «Халқ сўзи», 2007 йил 31 август сони.

қарашни, тафаккурни шакллантириш осон бўлаётгани йўқ. Барча ижтимоий жараёнлар каби улар ҳам анча мураккаб ва зиддиятли кечмоқда, кутилмаган муммолар чиқиб қолаётир. Масалан, эътиқод ва виждон эркинлигини амалда жорий қилишда асосий муммо коммунистик тақиқларни ва чекловларни олиб ташлашдан, диний жамоалар учун етарли шароит яратишдан, яъни масжидларни рўйхатдан ўтказишдан, имом-хатиблар тайёрлаш учун диний ўқув юртлари фаолиятига рухсат беришдан, баъзи бир мутаассиб диндорларнинг қонунларни бузмаслигини назорат қилишдан иборат деб қаралган эди. Шу боис Ўзбекистонда дастлаб эътиқод ва виждон эркинлигини таъминловчи дунёдаги энг либерал меъёрларга эга қонунлардан бири қабул қилинди (кейинчалик қонуннинг айрим меъёрлари ўзгартирилди). Лекин ҳаёт бизга яна бир сабоқ берди. Жамиятнинг бир қисми бундай эркинлик даражасини ҳазм қилишга тайёр эмаслиги, ҳақиқий ислом билан исломни ниқоб қилиб олган диний-экстремизм, тажовузкор, сиёсийлашган диний терроризмни яхши фарқлай олмаслиги маълум бўлиб қолди.

Ҳақиқий мўмин мусулмоннинг эътиқодини, виждон эркинлигини энди коммунистик ақидапарастлардан эмас, балки диний ақидапарастлардан ҳимоя қилиш зарурати туғилди. Иқтисодиётни, давлат ва жамият қурилишини, ижтимоий ва маданий ҳаётнинг бошқа соҳаларини ислоҳ қилишда ҳам эски тафаккурнинг инерция кучи, андозалари ва бошқа қолдиқлари тўсик ҳосил қила бошлади. Жамиятни демократлаштириш, фуқаролик жамияти асосларини мустаҳкамлаш, мустақил оммавий ахборот воситаларини ривожлантиришда ҳам масаланинг ташкилий, моддий-иқтисодий, ҳуқуқий, кадрлар билан боғлиқ жиҳатларини ҳал қилиш етарли эмаслиги, бу борада юз бераётган ўзгаришлар кенг

омманинг онги, тафаккури, психологияси, урф-одатлари ва умуман кадриятлар тизимига мос бўлиши лозимлиги аёнлашди. Яқин ўтмишда мустамлакачилик ва коммунистик тоталитаризм шароитида яшаганимиз учун халқимиз онги ва кадриятлар тизимига, турмуш тарзига, табиийки, ғарбча тушуниладиган демократиянинг баъзи бир меъёрлари хос эмас эди.

Ўзбекистонда демократлаштиришнинг ташкилий, ҳуқуқий, моддий-иқтисодий базасини яратиш, давлат бошқаруви ва жамиятнинг сиёсий тизимини ислох қилиш изчил олиб борилмоқда. Аммо масала фақат бу билангина ечилмайди. Халқнинг онги, тафаккурида ва турмуш тарзида жиддий ўзгаришлар юз бериши лозим. Бу эса анча вақт талаб қилади.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида жамият аъзоларининг ва турли бўғин раҳбарларининг аксариятига хос бўлган озодликдан кайфичоғлик, эйфория, ҳаётга романтик муносабат вақт ўтиши билан муаммолар таъсирида анча сусайди, муносабат реал ҳаётга мос бўлди. Биз мавжуд ва потенциал қийинчиликларни, турли-туман хавф-хатарларни теранроқ англай бошладик. Бунда Президент Ислом Каримовнинг 1997 йилда нашр қилинган «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари»¹ асари жуда катта роль ўйнади.

Халқимиз онги, тафаккурини ривожлантиришда, мустақиллик талабларига мос дунёқарашни шакллантиришда, турли тажовузкор мафкуравий ахборот хуружларидан огоҳ этишда миллий ғоя масаласининг давлатимиз раҳбари томонидан ўртага қўйилиши, бу болада олиб борилган тадқиқот ва тарғибот ишлари муҳим аҳамият касб этди.

¹ **Ислом Каримов.** Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997 й.

Маънавият, миллий ғоя, баркамол инсонни тарбиялаш масалаларини ҳар томонлама теран таҳлил этиш, ўрганиш, илмий, илмий-оммабоп, илмий-услубий, маърифий-тарғибий рисолалар, мақолалар чоп этиш кўпаймоқда. Бу иш давом этаверади. Чунки ҳаёт тўхтамайди, олдимизга янги муаммоларни қўяверади.

Сизнинг эътиборингизга ҳавола этилаётган ушбу рисола тафаккур эркинлиги (эркин тафаккур) масаласига бағишланган. Биз олдимизга қўйган олий мақсадимиз – озод ва обод мамлакатда эркин ва фаровон яшаш учун, Ўзбекистоннинг буюк келажagini яратиш учун мураккаб, зиддиятли, мафкуравий ва информация курашларга бой давр даъватларига жавоб беришимиз лозим. Бу биздан танқидий, ижодий фикрлашни, яъни эркин ва мустақил тафаккурни талаб қилади.

Рисолада тафаккур эркинлиги нима, унга қандай эришилади, деган саволларга жавоб изланади, тафаккурнинг тарихий шакллари ва тадрижи, тафаккурга таъсир кўрсатувчи омиллар ҳақида сўз юритилади. Тафаккур эркинлиги мустақилликни мустаҳкамлаш, ижтимоий тараққиётни таъминлаш ҳамда тарбия масалалари билан боғлаб тадқиқ этилган.

Тафаккур эркинлиги – кўп қиррали илмий-фалсафий (методологик), ижтимоий-сиёсий (политологик) масала. Унинг онтологик, аксиологик, психологик, педагогик жиҳатлари ҳам бор. Рисолада масаланинг бу томонлари таҳлил қилинмайди. Шунингдек, тафаккур тарзининг услублари бўлмиш метафизик ва диалектик тафаккур ҳам алоҳида қараб чиқилмаган. Чунки бу анчагина йирик ва нисбатан мустақил мавзу.

Рисола, табиийки, камчиликлардан, баҳсли фикрлардан холи эмас. Китобхон ўзига манзур жиҳатларини маъқуллаб, камчиликлар учун муаллифни маъзур тутар деган умиддамиз.

ТАФАККУР ЭРКИНЛИГИ ЗАРУРАТИ

Собиқ совет республикалари нафақат иқтисодиётни, ижтимоий-сиёсий тизимни тубдан янгиламоқда, шунингдек, аҳолисининг, фуқароларининг онгини, тафаккурини, дунёқарашини ҳам ўзгартириш зарурати-га дуч келмоқда.

Ўзбекистоннинг ривожланган мамлакатлар қаторига кўшилишга интилиши биздан ҳар қандай арзигулик илмий-техникавий, технологик, иқтисодий, маданий ва ижтимоий янгиликларга, ютуқларга очик бўлган жамият қуришни, ижтимоий онгни шунга яраша шакллантиришни талаб қилади.

Миллий ғояни тўғри қабул қилиш, уни эътиқод унсурига айлантириш онгни, тафаккурни тобелиқдан, кўрқувдан, миллий номукамаллик комплексидан қутултиришни тақозо этади. Президент Ислом Каримов тўғри таъкидлаганидек: «Онгни, тафаккурни ўзгартирмасдан туриб... биз кўзлаган олий мақсад — озод ва обод жамиятни барпо этиб бўлмайди»¹.

Ҳақиқатан, ижтимоий тараққиётни таъминлаш, ўз миллий тараққиёт моделимизни яратиш, такомиллаштириш учун олий мақсадимизни англаш билан бир қаторда унга эришишга бутун халқимизнинг иродасини йўналтиришимиз, ўз ақлу заковатимизга, кучимизга

¹ **Ислом Каримов.** Адолатли жамият сари. Т., «Ўзбекистон», 1998 й., 17-б.

ишонишимиз, совет даврида қарор топган ҳадиксираш тафаккуридан, онгимизга сингиб кетган ижтимоий қўрқувдан тезроқ халос бўлишимиз лозим. Жаҳон халқлари билан самарали ва юксак савияда мулоқот қила олиш, ғоя алмашиш халқимиз учун ҳаётий эҳтиёждир. Бунинг учун эса, аввало, дадил ва замонавий, эркин фикр юритишни ўрганишимиз керак. Биз миллий ўзлигимизни тиклаш нимадан иборат эканлигини аниқ ва яққол тасаввур этмоғимиз лозим. Чунки миллий уйғониш, маънавий тикланиш жараёнида ўз ўтмишимизнинг, тафаккур ва дунёқарашдаги анъанавийлигимизнинг (традиционализм) ва провинциал чекланганлигимизнинг тутқуни бўлиб қолишга ҳаққимиз йўқ.

Тафаккур эркинлиги тараққиёт модели тақозо этган энг долзарб муаммолардан биридир. Миллий истиқлол мафқураси яхлит концепциясида ва маънавий-маданий тарбия амалиётида эркин фикр юритиш масалаларига етарлича эътибор қаратилиши зарур. Чунки тафаккур қанчалик эркин ва ижодкор, изланувчан ва масъул бўлса, тараққиёт модели ҳам шунчалик қайишқоқ, ижодий янгиликларга мойил ва ҳар жиҳатдан самарадор бўлади. Хўш, тафаккур эркинлиги нималарни англатади? Бу масала тўғрисида мулоҳаза юритишдан аввал икки нарсани таъкидлашни истардик.

Биринчидан, тилимизда «хурфикрлилик» деган тушунча мавжуд. Мазкур тушунча Ғарбда Маърифат-парварлик даврида шаклланган. У диний догматизмни ва черков маросимчилигини рационализм нуқтаи назаридан инкор қиладиган, ижод ва илм-фаннинг диндан мустақиллигини ёқлайдиган тафаккур тарзини билдиради. Атаманинг ўзи эса XVIII аср бошида инглиз файласуфи А. Коллинз туфайли фанга кирган. Тўғри, хурфикрлилик унсурлари азалдан мавжуд. Лекин атама

Европада ўрта асрлар диний тафаккур тарзидан қутулиш жараёни тезлашиб, табиатшунослик ривожлана бошлаганидан кейин янгича фикрлаш зарурияти ва амалиётини ифодаловчи атама сифатида вужудга келди. Шундай қилиб, хурфикрлилик рационалистик ва дунёвий фикрлаш тарзини ифодалайди.

Тафаккур эркинлиги эса хурфикрлиликни ўз ичига олган ҳолда у билан чегараланиб қолмайди. Гап бу ерда тафаккурнинг диний ва дунёвий мазмуни устида эмас, балки унинг мустақиллиги, сифати, замонавий долзарблиги, камровининг кенглиги, таъбир жоиз бўлса, «жаҳон стандартлари»га мослиги ҳақида кетяпти.

Иккинчидан, тафаккур эркинлиги дунёқараш масаласининг хусусий кўринишларидан биридир. Албатта, дунёқараш асосида тафаккур ётади. Аммо дунёқараш тафаккурга нисбатан анча кенг ва мураккаб ҳамда унга нисбатан бошқа даражага оид, у билан бир сатҳда ёнма-ён турмайдиган тушунчадир.

Дунёқараш тафаккур асосида вужудга келса-да, оламга энг умумий муносабат сифатида тафаккурнинг ўзига хослигини, биринчи навбатда унинг услубини, ижодкорлик салоҳиятини ва ривожланиш йўналишини, имкониятларини белгилайди. Тафаккур қай даражада метафизик бирёқламаликдан, саёзликдан, догматизм ва мутаассиблик (фанатизм)дан, мистикадан холи ёки уларга мойил эканлиги, унинг қайишқоқлиги (объектив талаб ва эҳтиёжларга, ўзгарувчан шароитга, ривожланиш заруриятига мослашувчанлиги) ва теранлиги дунёқарашга боғлиқ.

Дунёқарашнинг диний ёки дунёвий мазмуни ўз ўзидан тафаккур имкониятларини бевосита белгилаб қўймайди. Масалан, диний дунёқараш доирасида тафаккур нисбатан узоқ давр мобайнида эркин ривожланиши мумкин. Қадимги юнон политеистик диний

дунёқараши ўз замонасида тафаккур эркинлигини таъминлай олди. Ислоний дунёқараш ҳам VII–XI асрларда тафаккур эркинлигини анча кенг таъминлади. «Илм олиш учун Чинга бўлса-да, боринг», «Аллоҳ назарида қирқ йиллик тоат-ибодатдан бир кунлик адолат яхшидир» каби ҳадислар тафаккур эркинлигини таъминловчи меъёрлар эди.

Боз устига, янгидан вужудга келаётган дин ёки дунёвий таълимот тафаккур эркинлиги туфайлигина, янги авлодда аввалги таълимотни танқид қила олиш, қайта кўриб чиқиш имконияти жамиятда мавжудлиги туфайлигина шаклланиши, ўз тарафдорларини топиши мумкин. Шу боис ёш динлар ва таълимотлар ўзлари тафаккур эркинлиги мевасидирлар ва мавқеларини жамиятда мустаҳкамлаб олгунларича тафаккур эркинлигини ёклайдилар.

Энди тафаккур эркинлиги масаласига қайтамиз. Миллий тафаккуримиз қай даражада жаҳоннинг илғор мамлакатлари қаторига кира олиш, ватаннинг буюк келажагини таъминлаш талабларига мос? Миллий тафаккуримизнинг энг кучли ва энг заиф жиҳатлари нималардан иборат?

Энг кучли жиҳатлари ҳақида гапирадиган бўлсак, фундаментал назарий фанларнинг кўпчилик соҳалари бўйича республикада анча салмоқли салоҳият барпо этилган. Айниқса, математика, биология, микробиология, кимё, физика ва медицинанинг баъзи тармоқларида олиб борилаётган тадқиқотлар жаҳон талабларига мос. Фундаментал ва табиатшуносликка оид тадқиқотларга нисбатан тараққиёт зарурати юзага келтирган ва келтириши мумкин бўлган талабларни тўлиқ қондириш учун республикамизда илмий салоҳият етарлича. У ҳатто нафақат ички эҳтиёжларимизни қондиришга, шунингдек, юксак ривожланган бошқа мамла-

катлар билан илмий интеграцияни кучайтиришга ҳам кодир. Демак, умуман олганда, миллатнинг табиий-илмий тафаккури анча ривожланган. Лекин ижтимоий-гуманитар фанларнинг кўпчилиги коммунистик догмалар — синфийлик ва партиявийлик қолиплари таъсирида бир томонлама ривожланди, ўта мафкура-лашиб, сиёсийлашиб кетган. Ўтмишда диний мафкура ҳукмронлик қилган даврда шаръий илмларда фақат тафсирга, шарҳлашга имкон берилган. Айниқса асосий мазҳаблар шаклланиб бўлгандан кейин, ижтиҳод эшиклари ёпиб қўйилган. Бу, албатта, дунёвий илмлар услубига, методологиясига ҳам таъсир кўрсатган. Совет даврида марксизм-ленинизм догматлаштирилган шароитда, яна ўша шарҳбозликдан нарига ўтилмаган, Шундай қилиб, ижтимоий-гуманитар фанларда ижодий изланишлар, эркин фикр юритиш чекланган эди. Бу ижтимоий-гуманитар фанлар билан шуғулланадиган олимларимиз савиясига ҳам, миллий тафаккуримизга ҳам сезиларли даражада салбий таъсир кўрсатмай қолмади. Хуллас, жамиятнинг ижтимоий-гуманитар соҳада илмий тафаккури савияси бир оз паст ва чекланган. Бу биздан жаҳоннинг илғор халқлари олимлари эришган ютуқларини ўзлаштиришни, уларнинг асарларини ўзбек тилига таржима қилишни, янги назариялар ва концепцияларни бўлажак мутахассисларимизга олий ўқув юртларида ўргатишни талаб қиладди. Ўтган ўн олти йил давомида ижтимоий-гуманитар фанлар истиқлол, тараққиёт модели тақозо этган тадқиқотларни етарлича амалга ошира олмади. Кўпроқ тарғибот ва илмий публицистика даражасидаги ишлар чоп этилди.

Бадий тафаккурнинг ҳам баъзи шакллари ҳақида, айрим истиснолар билан, нисбатан яхши ривожланган дейиш мумкин (бадиятда умуминсонийлик билан бир

қаторда миллийлик кучли ривожланган). Миллий бадий-инъикос хусусиятлари, образлар тизими бадий тафаккурга қаттиқ таъсир кўрсатади. Шу боис у илмий тафаккурдан фарқли миллийлик ҳам касб этади. Лекин бадий адабиётнинг проза, драматургия жанрларида, тарихий мавзудаги якка-ярим асарларни ҳисобга олмаганда, жаҳонга кўз-кўз қиладиган дурдоналар деярли йўқ. Миллий драматургиянинг савияси ўзига яраша. Тасвирий санъат ва ижрочилик санъатида кейинги йилларда анча жиддий ва ижобий ўзгаришлар юз берди. Театр санъатида бир қанча йирик сиймолар ўтган, яхши мактаб яратилган. Айрим театрларимиз ва театр-студияларимиз халқаро кўриклар ва фестивалларда муваффақиятлар қозонмоқда. Лекин республика даражасида ўртамаъналик кўпроқ. Мусиқа санъатида, айниқса мумтоз мусиқа ижрочилигида кейинги йилларда арзигулик ютуқларга эришилди.

Умуман, халқимизнинг бадий диди, профессионал санъати жаҳоннинг кўпчилиги юксак маданий халқлариники билан таққосланиши мумкин.

Ўзбекистонда умумий мажбурий ўрта таълим тўлиқ жорий этилган. Олий таълим ва махсус таълим тармоғи кенг тарқалган. Халқ таълими ислоҳ қилиниб, янада такомиллаштирилмоқда. Республика аҳолиси саводхонлик ва дипломли мутахассислари сони, билими, диди, маданий савияси жиҳатидан ҳам жаҳоннинг энг ривожланган халқлари билан таққосланиши мумкин. Тўғри, ўрта махсус ва олий таълимнинг ихтисослик номенклатураси совет даврида уйғун эмас эди. Баъзи бир энг замонавий касблар ва бозор иқтисодиёти бўйича мутахассислар ҳозирча етишмаяпти. Аммо бу борадаги камчиликлар интенсив равишда бартараф этиляпти.

Иқтисодий тафаккуримиз эса казарма социализми

шароитида мулкдан бегоналаштирилганимиз туфайли кучли деформацияга учради. Жаҳоннинг илғор мамлакатлари иқтисодий тафаккурдан ҳозирча анча орқада. Ушбу ҳолат ўзбек моделининг имкониятлари тўлароқ юзага чиқишига жуда халал бермоқда. Умуман ислохотлар йўлидаги энг катта ва энг оғир қийинчилик бу иқтисодий онгимизнинг, тафаккуримизнинг колоқлигидир.

Қонунлардаги, ҳуқуқий меъёрлардаги камчиликларни нисбатан тез бартараф қилиш мумкин. Зарур ҳолларда қонун лойиҳалари ва ҳаракатдаги қонунларни ҳатто халқаро экспертлар ёрдамида таҳлил қилиш, уларнинг тавсияларини ҳисобга олиб, такомиллаштириш мумкин. Техник ижодкорликдаги, технологиядаги камчиликларни чет мамлакатлардан лицензиялар ёки тайёр технологиялар сотиб олиш йўли билан қоплаш мумкин. Бошқарув ва ташкилотчилик ишларидаги камчиликларни ҳам кадрлар тайёрлаш, жой-жойига қўйишни яхшилаш орқали эртами-кечми бартараф этиш мумкин. Аммо янгича иқтисодий тафаккурни, меҳнатга тамомила бошқача муносабатни жамият миқёсида шақллантириш нисбатан узоқ муддатни талаб қилади. Унинг ўрнини ҳеч нима билан қоплаб бўлмайди. Янгича иқтисодий тафаккур шаклланишини бир оз тезлаштириш мумкин, холос. Бунинг учун, биринчидан, бозор иқтисодиётини тезроқ ва мумкин қадар ижтимоий йўналтирилган кўринишда қарор топтириш, иқтисодий муносабатларни янада эркинлаштириш, ҳақиқий рақобат муҳитини юзага келтириш, иккинчидан, таълим-тарбия жараёнида иқтисодиёт илмига етарлича эътибор қаратилиши лозим.

Техник ижодкорлик тафаккуримиз ва индустриал меҳнатга муносабатимиз ҳам ҳозирча юксак ривожланган мамлакатлар аҳолисиникидан ортда. Бу, ал-

батта, халқимизнинг қобилияти билан боғлиқ ҳодиса эмас. Унинг тарихий объектив сабаблари бор. Биринчидан, совет иқтисодиётида ишлаб чиқариш корхонаси фаолиятдан то давлатнинг бюджет ва молия сиёсатигача иррационал унсурлар кўп эди. Корхона фаолияти тўлиқ калькуляция (ҳисоб-китоб) қилинмас, кўзда тутилмаган ноишлаб чиқариш харажатлари, талон-торожликлар, суистеъмолчиликлар бор эди. Бу иқтисодий тафаккуримизни деформацияга учратди.

Иккинчидан, совет даврида юртимиз кўпроқ хом ашё базасига айлантирилгани учун аҳолининг аксарият қисми қишлоқда қолиб кетди. Саноат ишлаб чиқаришига маҳаллий аҳоли етарлича жалб қилинмади. Янги завод ва фабрикаларга кўплаб русийзабон ишчи ва инженер-техниклар кўчириб келинди. Маҳаллий халқ вакиллари индустриал меҳнатга унчалик лаёқат кўрсатмайди, ўз қишлоғига қаттиқ боғланиб қолган, ижтимоий инерт ва ҳ.к. деган баҳоналар рўқач қилинар эди. Аммо мустақиллик шароитида барпо этилган энг замонавий мураккаб технологиялар асосида ишлайдиган «Шўртангазкимё» мажмуаси, Асакадаги «ЎзДЭУ» автозаводида ишлайдиганларнинг деярли 95–98 фоизи туб халқ вакиллари эканлиги уларнинг индустриал меҳнатга, замонавий технологияларга лаёқати юксаклигини исботлаб турибди.

Учинчидан, совет мамлакатининг ишлаб чиқариш технологияси жаҳон андозаларидан анча орқада қолган эди, яъни биз қоқоқ технология шароитида ўсдик.

Тўртинчидан, социалистик муносабатларда текисчилик тамойилининг салмоғи юқори бўлгани учун техник ижодкорлик, изланишлар, инженер-техник мутахассислар ва ишчиларнинг ўз меҳнати натижасидан манфаатдор бўлиши яхши рағбатлантирилмас эди.

Кейинги омил умуман меҳнатга муносабатнинг мутасил ижобий томонга юксалиб, ишчи ва хизматчиларнинг малакаси жадал ўсиб боришига тўсқинлик қилди ҳамда жамият аъзоларида даромадларни стихияли қайта тақсимлашга интилишни, ишлаб чиқаришда ташмачиликни (ишчилар, хизматчиларнинг ишлаб чиқарилган маҳсулотдан ҳар куни бир қисмини уйига олиб кетиб, сотиши), қўшиб ёзишларни (бухгалтерия ва хўжалик ҳисоботларини, сарф-харажатларни сохталаштириш) ва оқибат-натижада яширин (соя) иқтисодиётни келтириб чиқарди.

Шахс манфаатларининг жамоа манфаатларига қурбон қилиниши, инсон шахси билан яхши ҳисоблашмаслик, инсонни ижтимоий келиб чиқишига қараб баҳолаш, инсон ҳуқуқларидан, умуман, ҳуқуқдан партия мафқурасининг устун қўйилиши ва ҳар қандай меъёрнинг партиявийликка бўйсундирилиши ҳуқуқий тафаккуримизнинг яхши ривожланмаслигига сабаб бўлди.

Совет жамиятининг ўта мафқуралашганлиги, марксизм-ленинизм ақидаларига мос келмайдиган ҳар қандай фикр, ғоя ва қарашларнинг таъқиб қилиниши, совет тузумининг салкам қирқ йиллик биринчи даврида репрессиялар кўринишида сиёсий зўравонлик бошқарув услубининг таркибий қисми сифатида очиқчасига қўлланилгани (кейинги 34 йилда ҳам у бутунлай бартараф этилмади) аҳоли онгига ижтимоий қўрқувни сингдирди. Тафаккурнинг ижодий имкониятларини, ташаббусини қаттиқ жиловлади. Одамлар эркин мулоҳаза юритишдан, мустақил фикр билдиришдан ҳадиксираб қолдилар. Бошқарув ўта марказлаштирилди. Демократия ва ҳуқуқ меъёрларига фақат сиёсий мақсадга мувофиқлик нуқтаи назаридан ёндашилди. Оддий ишчи ўз меҳнати натижасидан, миллат ўз мил-

лий бойликларидан бегоналаштирилди. Ҳатто ҳар қандай мансабдор шахс ёки ижодкор арбоб ҳам «Марказ» (КПСС МК тимсолида) олдида ҳуқуқсиз бўлди. Совет даврида инсонга социализмнинг пурвиқор биносини барпо этишда оддий «мурватча», «қурилиш гишти» сифатида қаралди. Инсон ноиндивидуаллаштирилди, ўз шахсиятидан маҳрум қилинди. У, бир томондан, оддий буюмга, ижтимоий қурилиш материалига айланиб қолди. Иккинчи томондан, амалга оширилаётган «буюк қурилиш» инсон учун қилинаётгани, унга жамиятнинг, барча бунёд этилаётган бойликларнинг эгаси унинг ўзи эканлиги тинмай уқтирилди. Аммо инсон ўзининг чорасизлигини, ёлғизлигини, «буюк қурилишнинг» воситаси эканлигини ҳар қадамда, ҳар дақиқада сезар, ўзининг «мамлакатнинг эгаси» эканлигини эса ҳис қила олмас эди. Булар барчаси оқибатда ҳар бир алоҳида шахсда ҳам, бутун миллатда ҳам номукамаллик туйғуларини, ўзига, ўз тафаккури кучига ишончсизликни шакллантирди.

Натижада Эрих Фромм аниқлаган ҳодиса юз берди: қўрқув шахс онгида пайдо бўладиган жамиятнинг ҳукмрон меъёрларига зид келувчи ҳар қандай оппозицион фикрни сўндирди ва иррационал қатламга, онг остига сиқиб чиқариб юборди. Бу аста-секин умуман янги ғоядан, ғоявий ташаббускорликдан қўрқишга айланди. Тафаккур эса тобеликка ўрганиб қолди, инертлик касб этди. Тафаккурнинг баъзи ижодий имкониятлари яхши рўёбга чиқмади. Бу, биринчи навбатда, воқеликка, ўз мавжудлик ҳолатига, ижтимоий муносабатларга танкидий ёндашиб, ўзга халқлар тажрибасини ўрганиб, мақбул жиҳатларини етарлича қабул қила олмасликда, ижтимоий муносабатларни, турмуш тарзини муттасил такомиллаштиришга

ожизликда намоён бўлди. Одамлар ўртасида ҳатто «инициатива наказыма» («ташаббусинг жазоланади, яъни ўз гарданингга тушади» мазмунида) деган нақл юрарди.

Тузум шунчалик консервативлашиб, қайишқоқлигини йўқотиб, янгиликлар учун ёпиқ системага айланиб бордики, ҳатто ўз олимлари яратган илмий-техника ютуқларини, янги технологияларни яхши қабул қилолмади. Ушбу маънода ҳам тафаккурнинг ижодий имкониятларига ички рағбат бўлмади. (Социалистик реализм туфайли бадий тафаккурнинг ички рағбати тўғрисида ҳам шундай дейиш лозим.)

Совет жамиятининг жаҳон халқларидан «темир парда» билан ажратилганлиги тафаккуримизни маҳдудлаштирди. Унда мафкуравий хурофот унсурлари кўпайишига сабаб бўлди. Пировардида, халқимизнинг аксарияти тафаккурида провинциаллик, анъанавийлик, авомийлик белгилари устунлик қилди.

Истиклол туфайли биз бу қусурлардан аста-секин холи бўлмоқдамиз. Жаҳонга юз тутдик. Таълим-тарбия тизими қайта кўриб чиқилмоқда. Умуман, жамиятимиз тубдан қайта яратилмоқда, янгиланмоқда. Жамият билан биргаликда халқ онги ва тафаккури ўсмоқда, дунёқараши ўзгармоқда. Аммо бу жараён, табиийки, тез ва силлиқ содир бўладиган жараён эмас. Чунки инсон онги учун ўзининг хато андозаларидан, кўникмаларидан озод бўлиш оғир ва секин кечади. Одатда тафаккур инерцияси бошқа ижтимоий ходисалар инерциясига нисбатан кучлироқ. Шу сабабдан комил инсон тарбиясининг яхлит назарий концепцияси жамият аъзоларининг, биринчи галда ёш авлоднинг тафаккури эркин, ҳар қандай мутаассиблик, догматизм ва қолоқликдан холи, идрок ва таҳлил этилаётган ходисаларга танқидий ёндашиш, воқеликка ижодий, яра-

тувчилик талабларидан келиб чиқиб муносабатда бўлиш масалаларини, тафаккур эркинлигини тарбиялашнинг методологик масалаларини ва асосий илмий-услубий, педагогик-психологик негизларини ўзида акс эттириши лозим.

Тафаккур провинциализми нима, унинг қандай белгилари ва хусусиятлари мавжуд?

Биринчидан, унга кескин контрастлик хос. У кўп ҳолларда маҳаллий ва бачкана муаммоларга ўралашиб қолади, уларнинг аҳамиятини ортиқча баҳолайди. Ёки, аксинча, ҳавойи оламшумулликка интилади. У мулоҳаза юритаётган муаммолар бўйича дунёдаги янгиликларни, муқобил фикрларни, ечимларни яхши билмайди, шу боис, унинг мулоҳазалари масалага бир томонлама, тор ёндашиш асосида саёзлиги билан ажралиб туради. Хулосалари узил-кесил, қатъий бўлиб, муқобил фикрларга кўп ҳолларда ўрин қолдирмайди. Ёки, аксинча, муросагўйликка, келишувчиликка мойиллик кўрсатиб, обрўли шахс фикрини нотанқидий қабул қилади. Бу белгилар унинг мустақил эмаслигини, тобелигини кўрсатади.

Иккинчидан, у маҳаллий муаммоларни минтақавий ва глобал муаммолар билан чуқур боғлай олмайди. Хусусий ходисаларда мавжуд бўлган умумий тенденцияларни яхши пайқамайди. Аммо хусусий ходисаларга умумий ходисаларнинг белгиларини кўчиради ва, аксинча, йирик, ҳатто глобал жараёнлар тўғрисида маҳаллий (локал) ходисаларга қараб мулоҳаза юритади. Улардан бошқа қонуниятлар юзага чиқишини, йирик, мураккаб тизимнинг таркибий қисмлари орасидаги муносабатлар кичик, содда тизим унсурлари орасидаги муносабатлардан бошқачароқ кечишини яхши фаҳмламайди. (Илм-фанда бу дилетантизмнинг кўринишларидан биридир.) Шунинг учун ҳам бу

тафаккур маҳаллийчиликни ёклаши, бошқаларга сал беписапд қараши, ҳаётнинг энг долзарб, янгиланишга алоқадор катта оқимидан ажралиб, четда кузатувчи ёки консерватив оппозицияда бўлиб қолганлиги билан ажралиб туради. Айни пайтда унга номукаммаллик комплекси (бир томонлама идрок қилиш ва шунга яраша чекланган хатти-ҳаракат қилиш, ўзига ишонмаслик, ўз-ўзини камситиш, ўз ҳолатидан уялиш, лекин уни тубдан ўзгартишидан чўчиш) хос, ана шу комплекс уни кўп ҳолларда тортинчок, журъатсиз, баъзан хаёлпараст, баъзан шаккок ва нигилистик бўлишга ундайди.

Провинциал, авомча тафаккур барча даврларда ҳам учрайди. Лекин у кўпроқ анъанавий тафаккурнинг хусусий кўриниши сифатида кенг тарқалган. Чунки унинг негизини худудлар, мамлакатлар, ижтимоий-иқтисодий, маданий ва бошқа алоқалар ва ахборот тизими яхши ривожланмаган, ижтимоий ҳаёт сокин ва секин кечадиган турмуш тарзи ташкил қилади. Ижтимоий-иқтисодий алоқалар кучли ривожланган, сиёсий ҳаёт жўшиб, оммавий ахборот воситалари индивид ва жамият фикрини шакллантиришнинг асосий омилларидан бирига айланган даврда провинциал тафаккурнинг ижтимоий-иқтисодий замини торайди, сабаблари камайди. Аммо у анъанавий тафаккурнинг қолдиғи сифатида, анча заифлашган кўринишда бўлса-да, ҳалигача анча-мунча тарқалган.

Провинциал, авомча тафаккур янгиликлардан, янгича ёндашувлардан кўрқади ва анъанавийлик доирасидан узилиб чиқа олмайди. Тафаккур анъанавийлиги оламга, ҳаётга догматик муносабатда бўлиш, уни турли бичимлар, қолиплар, одатий ва доимий тус олган баҳолар, мезонлар орқали идрок этиш, ўз онги ва ижтимоий мавқеи барқарорлигидан теран қониқиш ҳосил

килишдир. Анъанавий тафаккур дохийлар, раҳбарлар ва бошқа обрўли шахслар, айниқса, ўтмиш обрўли зотлари мулоҳазаларини, фикрларини мутлақлаштиради. Русларнинг «Сен бошлиқ бўлсанг — мен аҳмоқман, мен бошлиқ бўлсам — сен аҳмоқсан» деган мақоли анъанавий тафаккурнинг айрим хусусиятларини яхши очиб беради. Анъанавий тафаккурнинг хусусиятлари, асосий белгилари ҳақида кейинги бобларда алоҳида тўхталамиз.

Тафаккур анъанавийлиги устунлик қилган жамиятда нафақат маънавий маданият, халқ таълими, тарбия, шунингдек, иқтисодиёт ва давлат сиёсати ҳам доғматик мафкурага бўйсуниб қолади, объектив зарурат кўпинча инкор қилинади, мафкуранинг ўзи эса маросимчиликнинг, анъананинг бир турига айланади, замон талабларига мослашиб, ривожланиш, янгиланиш ўрнига, ижтимоий ҳаётни ўзига мослаштиради. Тафаккур анъанавийлиги устун жамиятда шахсга сифинишга мойиллик кучлироқ бўлади. Совет давридан бизга яхши маълумки, консервативлик, фармонбардорлик, марказга содиқлик, аммо маҳаллий раҳбарият устидан шикоятбозлик унинг яна бир характерли белгисидир. Унинг анъана кучига ва марказга нисбатан ишончи иррационал мазмун касб этади. У кўпинча марказнинг ҳар қандай қарорини қўллаб-қувватлайди. Марказий ҳокимиятга нисбатан норозилик ҳисси, оппозицияда бўлиш унга ёт, қоидадан истисно. Анъанавий провинциал тафаккур соҳиблари ўз ҳаёти, турмуш даражаси ҳақида марказий ҳокимият вакили сўраса, мудом қониқиш ҳиссини билдиради. Бу, аслида, асрлар давомида Оллоҳ ва подшоҳ олдида ҳар нарсага шукур қилиб яшашга, куч олдида ҳурмат кўрсатишга ўрганиб қолган кўникманинг бир кўринишидир, холос.

Мазкур тафаккурнинг қарама-қаршиликлардан иборатлиги ундан нафақат консерватив бўлишни, балки маълум вазиятларда ўта радикал, ҳамма нарсани инкор этувчи бўлишни талаб қилади. Масалага танқидий ёндашишнинг, танқидий таҳлилининг ўрнини, одатда, танқидбозлик ёки метафизик инкор, нигилизм эгаллайди.

Ўзбекистонда демократик ислохотлар бошланган дастлабки йилларда радикал чақириқлар, баъзи сиёсатбозларнинг халқ ҳокимияти (демократия) тушунчасини оломон ҳокимияти (охлократия) тушунчаси билан алмаштиришга уринишларининг ёхуд диний-экстремистик сафсатабозликнинг, демагогиянинг айримлар томонидан нотанқидий қабул қилингани провинциал тафаккур радикализмига мисолдир. Маданий меросга муносабат масаласида, совет давридаги ижодкорлардан фақат Сталин қатағонларига учраган адиб ва санъаткорларнинг асарларини тан олиш, бошқаларни инкор қилиш ҳақидаги баъзиларнинг кескин даъватлари провинциал тафаккур нигилизмидан ўзга ходиса эмас. Лекин бу хилдаги радикализм унчалик кенг тарқалган эмас, у кўпроқ истисно тарзида намоён бўлади.

Шундай қилиб, мазкур тафаккур моҳиятини аслида масалага ҳар томонлама ёндашмаслик, теран таҳлил қила олмаслик, ижодий мустақиллик етишмаслиги, тобелик, турли тамойилларни чалкаштириб юбориш, умумлаштириш маданияти пастлиги, обрўли фикрни нотанқидий қабул қилиш, зиммасига масъулият олишдан қўркиш, воқеликни ва ходисаларни ўзига хос тарзда муқаддаслаштириш ташкил этади. Бизнинг тобе тафаккуримиз совет даврида марксизм-ленинизмни муқаддаслаштирди. Расман даҳрийликни қабул қилди. Аммо совет даврида жамият аъзолари бир қис-

ми яширинча ибодат ва бошқа баъзи маросимларни бажариб келди, яна бир қисмининг онги тубида исломга нисбатан психологик эътиқод сақланиб қолган эди. Бугун худди шундай марксизм-ленинизмга нисбатан психологик тобеликдан баъзи бирларимиз тўла қутула олганимиз йўқ.

Совет жамиятида гуёки ҳамма бир хил «илмий-материалистик» фикр юритса-да, дин тарихи ва диний таълимотларнинг ҳақиқий илмий-танқидий таҳлилига бағишланган асарлар бармоқ билан санарли эди. Жамият сиртдан диндан юз ўгиргани, дин пешволарини сўкиб, ҳақоратлаб, диннинг ўзини бемаънигарчилик деб эълон қилгани билан ичидан дин танқидига таққиланган, муқаддас (сакрал) ходиса сифатида ёндашар эди.

Истиқлолга эришилгандан кейин виждон эркинлиги қонун орқали кафолатланибгина қолмай, амалда диннинг ривожланишига шарт-шароит яратилди. Оммавий ахборот воситаларида илгари совет давридаги кўпол, жанговар атеистик тарғибот ўрнини динни эъзозлаш эгаллади. Ҳатто кўпчилик собиқ жанговар атеистларнинг бир қисми фаол художўйларга айланди. Бу ҳам тобе тафаккурнинг бир кескинликдан иккинчи кескинликка ташланишига маълум даражада мос келади. Истиқлолдан кейин эса марксизм-ленинизмнинг чуқур илмий танқидига бағишланган фундаментал асарлар ижтимоий фанларнинг бирор йўналишида чоп этилмади. Чунки фанлар вакиллари унга нисбатан ўзларидаги сакрал муносабатни, ички психологик тобеликни дастлаб тўла енга олмадилар. Фақат юзаки танқид ва инкор билан чегараландилар. Бугун эса мазкур масала ўзининг долзарблигини анча йўқотди.

Бизни қизиқтирадиган нарса дунёқараш ва иймон-

эътикод масаласи эмас, балки тафаккур эркинлигидир. Провинциал тафаккур тўпорилиги, психологик жиҳатдан мустақил бўлмагани учун унга доимо етакчи ёки тақлидга яроқли намуна керак. Етакчи сифатида нисбатан кенг тарқалган гоё ва унинг тарғиботчиси ёки бирор соҳада катта ютуқларга эришган конкрет шахс бўлиши мумкин. Бу хусусият нафақат провинциал, маҳдуд тафаккурга, умуман, кенг авом тафаккурига, шу жумладан ғарб мамлакатлари авом оммаси тафаккурига ҳам хос.

Авом тафаккури ўзига сифиниш, тақлид қилиш учун «санам» яратишга уста. Ғарбда кўпинча бу эҳтиёж спорт ва санъат юлдузларига ихлос қилиш орқали қондирилади. Аммо аҳён-аҳёнда ҳар хил сиёсий авантюристлар, қаллоблар, мансабпарастлар бу эҳтиёждан ўзларининг ғаразли худбин мақсадларида фойдаланадилар. Маиший даражада турли алдоқчилар, фирибгарлар, сохта табиблар, экстрасенслар ва шу қабилар пайдо бўлиб туради. Улар маълум объектив шарт-шароит туғдирган эҳтиёжларнинг мевасидир. Мана шундай эҳтиёжлардан бири тафаккурнинг тобелиги, унга етакчи зарурлиги, унинг мустақил хулоса чиқара билмаслигидир. У жон-жон деб бошқанинг иродасига бўйсунди ва зиммасидан ҳар қандай масъулиятни соқит қилади.

Тобе тафаккур, масъулиятдан кўрқадиган тафаккур Ўзбекистон истиклоли эҳтиёжларига, тараққиёт модели талабларига зид келади. Чунки бу тафаккур эгалари илмий-техникавий, иқтисодий янгиликларни етарлича қабул қила олмайди, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий муносабатларни такомиллаштиришдан кўра кўпроқ уларни турғунлаштиришга мойиллик кўрсатдилар. Тобе тафаккур эгалари, шунингдек, турли сиёсий кўпоровчилар, диний экстремистлар тарғиботига,

найрангларига учишлари, уларнинг ортидан эргашишлари мумкин. Бундан ташқари, улар ўз умрини ўтаб бўлган, тарихий анохронизмга, замонавийлик нуқтаи назаридан сохта қадриятга айланган ғояларни, ходисаларни тиклашга мойиллик билдирадilar.

Бунга мисол қилиб Афғонистондаги толиблар ҳукмронлиги даврида Буюк Хуросонни, баъзи рус шовинистлари орасида Россия империясини, ўта кескин коммунистик реваншистлар орасида СССРни, «Ҳизб ут-таҳрир ал-исломия» тарафдорларида Ислом халифалигини, ваҳхобийларда пайгамбар давридаги ислом синкретизми ва теократик жамиятини тиклаш каби ғоялар машҳурлигини кўрсатиш мумкин. Афсуски, бундай сохта ғояларга Ўзбекистонда ҳам баъзи бир кишилар учмоқда.

Миллий қадриятларни тиклаш, маданий меросга муносабат масаласида ниҳоятда нозик дид, фуқаровий етуклик, танқидий таҳлил ва айни пайтда эҳтиёткорлик талаб қилинади. Истиклол туфайли маданий меросимизнинг, шу жумладан, диний меросимизнинг халқдан яширилган ёки нотўғри талқин қилиб келинган бебаҳо намуналари халққа қайтарилди.

Кенг халқ оммаси ёппасига саводхон бўлишига қарамасдан, Беруний, Ибн Сино ва қисман Ал-Хоразмий, Форобий ва Улуғбекдан ташқари табиатшунослик илми даҳолари бўлган буюк аждодларининг, Ал-Бухорий, Исо ат-Термизий, Нақшбанд каби диний даҳоларнинг фақат номини биларди. Аҳмад Фарғоний, Али Қушчи, Гиёсиддин Жамшид Коший, Қозизода Румий, Нажмиддин Насафий, Нажмиддин Кубро, Азизиддин Насафий, Бурҳониддин Марғиноний, имом Мотурудий каби дунёвий ва диний илм даҳоларини кўя турайлик, ҳатто яқиндагина ўтган, Сталин қатағонлари қурбонлари – жадидларнинг нафақат ижодини биларди, балки кўпчи-

лигининг номини ҳам ХХасрнинг иккинчи ярмида шаклланган авлоднинг аксарият вакиллари эшитмаган эди. Маданий меросимизни бугун қайтадан кашф этмоқдамиз. Уни ҳолис ва илмий шарҳлашга эътибор катта. Олимларимиз хайрли ишлар қияптилар. Аммо баъзи бир кескинликдан қарама-қарши иккинчи кескинликка интилиш ҳоллари йўқ эмас. Бу ҳам провинциал тафаккуримизнинг усулда ва услубда андозаларга, қолипларга ўрганиб қолганлиги асоратидир.

Тафаккур тобелигидан қутулиш учун, биринчидан, жамият аъзоларининг онги ва онгостидан ижтимоий кўрқув сарқитларини сиқиб чиқариш керак. Бунинг асосий чораси ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида инсон ҳуқуқлари устуворлигини қатъий таъминлаш, демократик муносабатларни ривожлантириш, жамият ҳаётини барча йўналишларда эркинлаштиришдир. Инсон ўзининг шахсий ҳуқуқлари дахлсизлигига, кафолатланишига қаттиқ ишониши, амалда, кундалик турмушда бунга амин бўлиши лозим. Жамиятда демократия тамойиллари тўла қарор топиб, маълум инерция кучи ҳосил қилса ва ўзини турли тасодифлардан муҳофаза қила олса, иқтисодий ва ижтимоий ҳаёт йилдан-йил либераллашиб бораверса, онгдаги ва онгостидаги кўрқув сарқитлари бар-тараф бўлади.

Иккинчидан, провинциалларча фикр юритишдан қутулиш зарур. Бунинг учун эса миллий маҳдудликнинг барча кўринишлари барҳам топиши, жамиятимизнинг очиклик даражаси янада кучайиши, хориж мамлакатлари билан иқтисодий, илмий, маданий, туристик, информацион ва бошқа алоқалар кенгайиши, ривожланиши, Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятига ҳар томонлама тенгҳуқуқли ва фаол интеграция бўлиши лозим. Фақат замонавий илмий-техникавий ва инфор-

мацион тараққиётнинг қудратли оқимига тушиб олиб, миллий маданиятимизнинг бошқа халқлар маданияти билан самарали алоқаларини, уларнинг энг илғор ютуқлари ҳисобига бойишини, ўз ютуқларини жаҳонга чиқаришини таъминлаш орқали тафаккур маҳдудлигини, анъанавийлигини ва провинциализмини, миллий номукаммаллик комплексини тўла енга оламиз. Бу, ўз навбатида, ўзбек модели имкониятларини яхшироқ юзага чиқаради ва доимий такомиллашиб бориши учун керакли ақлий-интеллектуал ва ҳиссий-эмоционал муҳит ва воситалар яратади, зарурат туғдиради.

Учинчидан, таълим-тарбия жараёнида ёш авлодда воқеликка, ўзининг ва жамиятнинг мавжудлик ҳолатига танқидий ва ижодий муносабатни тарбиялаш керак. Танқидий ва ижодий руҳ етарлича шаклланмаган шахс ҳам, бутун авлод ҳам тафаккур тобелигидан тўла халос бўлолмайди. Бундай шахс ва авлод кашшофликка, жамиятни янгилашга, ўз мавжудлик ҳолатини яхшилашга анча-мунча лоқайд қарайди, дадил фикр юритишдан, муқобил қарор қабул қилишдан чўчийди, анъанавийликка мойиллик кўрсатади.

Шу боис таълим-тарбиянинг барча босқичларида ёш авлоднинг ҳар бир вакилида мустақил, танқидий фикрлайдиган шахсни вояга етказиш, аввало у билан шахс сифатида ҳисоблашиш, унга катталарни ҳурмат қилиш, урф-одатларга риоя қилиш баҳонасида тазйик қилмаслик шарт. Урф-одатларга, маданий меросга ёш авлодда, бир томондан, чуқур иззат-ҳурматни, эъзозли муносабатни, иккинчи томондан — танқидий муносабатни тарбиялаш зарур.

Авлодларнинг табиий-тарихий алмашуви жараёнида бугун шаклланаётган ёшлар халқимизнинг асосий иқтисодий-ишлаб чиқариш, ижодий-интеллектуал ку-

чига айланади. Уларнинг дунёқараши, тафаккури қай даражада илғор бўлиши, жаҳоннинг энг юксак талабларини ўзига мўлжал қилиб олиши ўзбек моделининг истиқболларини, мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнини белгилайди.

Шу боис тафаккур ривожланиши, жамиятнинг ақлий-интеллектуал салоҳияти янада кучайиши, унда илғор тараққийпарварлик меъёрларининг ортиб бориши, ёшлар дунёқараши қандай идеалларнинг таъсирида шаклланиши жуда долзарб масала. У миллий истиқлол мафкурасининг марказида туради ва устувор йўналишларидан бирини ташкил этади.

Халқ таълими, илм-фан, санъат, маданият масалаларида қўлга киритилган ютуқларимиздан айрилиб, орқага кетишга ҳаққимиз йўқ.

Ўтиш даврининг муқаррар объектив ва субъектив қийинчиликлари ижтимоий онг инерцияси билан биргаликда тафаккур эркинлигини ривожлантириш йўлида муайян тўсиқлар ҳосил қилмоқда. Улар орасида биринчи навбатда катта ёшдаги аҳоли онгининг ўзига хос маргиналлигини ажратиб кўрсатиш керак. Бу ҳақда ҳам кейинги бобларда алоҳида тўхталамиз.

Маргиналлик кўп ҳолларда ижтимоий пассивликни, баъзан лоқайдликни ва жамият ҳаётида вужудга келган қийинчиликлар олдида эсанкираб қолишни келтириб чиқаради, шу жумладан тарбия борасида ҳам. Бунда меҳнат ва касб тарбияси, меҳнат бозори талабларига мослашишни шакллантириш, ишбилармонлик билан шуғулланиш кўникмаларига ўргатишдан тортиб, то сиёсий ва ҳуқуқий маданиятни ўстиришгача бўлган тарбиянинг барча йўналишлари ва шакллари назарда тутилмоқда.

Фақат янги шароитда вояга етган авлод онги мар-

гиналликдан халос бўлади. Авлодларнинг табиий-та-рихий алмашинуви жараёнида янги шароитда шаклланган авлоднинг нисбий улуши корхона, ташкилот, муассасаларда, умуман халқ хўжалигида, айниқса, бошқарувнинг турли бўғинларида маргинал онг соҳибларига нисбатан устунлик қилса, ўзбек модели имкониятлари юзага чиқиши, жамият ҳаётини демократлаштириш тезлашади.

Тарбия орқали шаклланадиган иқтисодий, сиёсий тафаккур, касбий ва ижтимоий фаоллик тараққиёт модели ва салоҳиятига бевосита таъсир кўрсатувчи субъектив омиллардир.

Тафаккур эркинлигини ривожлантириш, халқимизни бунёдкорлик салоҳиятини тўлароқ юзага чиқариш учун ички ва ташқи таҳдидлардан огоҳ бўлиб, ижтимоий кўрқувни туғдирувчи ёки озиқлантирувчи ҳар қандай омилларга қарши фаол курашмоқ, демократияни ва фуқаролик жамияти асосларини мустаҳкамламоқ зарур. Эртанги кунга ва ўзига ишонч ахоли онгида ислохотлар самараси ошган сайин ўсиб бориши муқаррар. Айнан келажакка ва ўзига ишонч турли хил номукамаллик туйғуларидан халос бўлишга ёрдам беради. «Биз ҳеч кимдан кам эмасмиз, кам бўлмаймиз» ғоясини ёшлар онгига сингдириш, соғлом миллий ғурурни шакллантириш жуда муҳим.

Тафаккур эркинлигини таъминлаш Ўзбекистон учун, биринчидан, миллий мустақилликни мустаҳкамлашни, иккинчидан, плюралистик қарашларни, ўзаро фарқ қиладиган партиявий мафкураларни вужудга келтириш орқали жамиятни демократлаштиришни, учинчидан, инсон ҳуқуқлари ва инсон шахси қадрининг янада ўсишини, тўртинчидан, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришни, илмий-техника тараққиётини тезлаштиришни, бешинчидан, жаҳон

хамжамияти билан интеграцияни кучайтиришни билдиради. Шу боис догматик, тобе тафаккур саркитларидан, тафаккур анъанавийлиги ва провинциализмдан тезроқ қутулиш истиклол ва миллат истиқболига, тараққиёт моделимизнинг самарадорлигига дахлдор масаладир.

ТАФАККУР ЭРКИНЛИГИ

1. Умумий мулоҳазалар

Тафаккур эркинлиги масаласи ўзининг илмий-фалсафий жихатидан ташқари, аниқ амалий йўналишига ҳам эга. Чунки Ўзбекистонда янги жамият барпо этиш ижтимоий онгни, одамларнинг оламга, инсонга ва жамиятга муносабатини ўзгартиришни тақозо этади. Ислом Каримов адолатли таъкидлаганидек: «Тафаккур озод бўлмаса, онг ва шуур тазйикдан, қулликдан қутулмаса, инсон тўла озод бўлолмайди. Тараққиёт тақдирини маънавий жихатдан етук одамлар ҳал қилади»¹.

Иқтисодиёт эркинлашиб, ҳақиқий бозор муносабатлари қарор топиши учун ҳам, ижтимоий ва шахслараро муносабатлар юксак ахлоқийлик, адолат ва инсонпарварлик тамойиллари асосида ривожланиши учун ҳам, демократик меъёрлар жамият ҳаётининг, фуқаролар онгининг ажралмас ва зарурий қадриятларига айланиши учун ҳам тафаккур эркинлиги зарур.

Турли чекланишлар домидаги тобе, қотиб қолган догматик, ёки ижтимоий кўркувдан сохта фаоллик, тоталитар яқдиллик хусусияти касб этган тафаккур ёхуд диний-экстремизм ғояларига муккасидан кетиб мутаассибликка айланган тафаккур инсон камолотига, жамият тараққиётига салбий ва бирёқлама таъсир

¹ **Ислом Каримов.** Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.: «Ўзбекистон», 1996, 34-б.

кўрсатади. Жамият ҳаёти, фан, санъат, маданият тарихини ўрганганда шу нарсага амин бўламизки, қачон ва қаерда тафаккур нисбатан эркин ривожланган бўлса, ўша ерда тараққиёт юз берган. Аксинча, қаерда ва қачон догматизм кучайиб, тафаккурда турғунлик бошланган бўлса, ўша ерда ижтимоий тараққиёт секинлашган, тўхтаган, ҳатто ортга кетган. Буни қадимги тамаддунлар тақдири, ўз халқимизнинг неча минг йиллик тарихи ҳам кўрсатиб турибди.

Мамлакатимиз жаҳон ҳамжамиятига тобора чуқур интеграциялашиб бораётгани, халқимизнинг жаҳондаги ривожланган миллатлар қаторидан жой олишга интилиши моддий-иқтисодий омиллар, юксак технологиялар билан бир қаторда, маънавий омилларни ривожлантиришни ҳам тақозо этади. Лекин ҳар икки гуруҳ омилларни ривожлантиришнинг ўзи инсон тафаккури ўсишига, ижодий яратувчилик салоҳияти кучайишига боғлиқ. Туб ислохотларнинг чуқурлашиши жараёнида ижтимоий онгдаги ўтмишдан қолган баъзи қоқоқ тушунчалар, маъмурий-буйруқбозлик иллатлари, боқимандалик кайфиятларининг секин барҳам топаётгани ёки баъзи ёшларга бузғунчи, ёт ғоялар таъсир кўрсатаётгани, мафкуравий иммунитет етишмаслиги тафаккур эркинлиги масаласининг долзарблигини оширмоқда.

Тафаккур эркинлиги умумназарий томондан фалсафанинг энг мураккаб масалаларидан биридир. У оқибатда фалсафий илмнинг барча таркибий қисмлари – онтология, гносеология, методология, логика, аксиология, этика, эстетика ва х.к. ҳамда психология билан, хусусий илмий жиҳатдан эса барча фанлар билан, образли мушоҳадаси орқали бадиий ижоднинг барча турлари билан у ёки бу даражада боғланади. Бинобарин, уни атрофлича фалсафий таҳлил қилиш

амалда мазкур йўналишлар, таркибий қисмлар, илмий тизимлар тамойиллари ва мезонларини ҳам назарда тутиб, масалани тадқиқ этишни ёки ҳеч бўлмаганда, умумий фалсафий таҳлилда турлича ёндашувлар, нуқтаи назарлар, тамойиллар мавжудлигини кўзда тутишни ва сўнг умумлаштиришни тақозо этади. Лекин шунда ҳам барчага маъқул, ички зиддиятсиз ва уйғунлашган хулосаларга келиш қийин. Чунки тафаккур эркинлиги масаласи ҳаётнинг, жамият ва инсоннинг ўзи каби мураккаб, зиддиятли, серқирра ва битмас-туганмасдир. Унинг мезонлари ҳам жамият юксалиши, тараққий этиши жараёнида ўзгариб, янги талаблар ҳисобига бойиб боради.

Тафаккур тарзи, бир томондан, илм-фан, мантик, адабиёт ва санъат эришган савия, яъни оламни илмий ва бадиий билиш даражаси билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан – ижтимоий амалиётга, яъни қарор топган шахслараро, шахс ва давлат, шахс ва жамият, шахс ва табиат ўртасидаги муносабатлар мазмунига, шаклларига, ижтимоий ишлаб чиқариш ва технологиялар даражасига боғлиқ. Омоч билан ер хайдаб, дехкончилик қиладиган, урчук билан ип йигириб, бўз тўқийдиган, уйини кора чироқ ёрдамида ёритадиган, дунё воқеаларини-ку қўя турайлик, ҳатто кўшни кишлоқда нима бўлаётганидан, агар бориб кўрмаса ёки бирор киши келиб гапириб бермаса, беҳабар қоладиган давр кишисининг онги, дунёқараши, интилишлари ва идеалларидан, фикр-мулоҳаза юритишидан кишлоқ хўжалиги механизациялашган, саноатда автоматик дастгоҳлар ва кибернетик қурилмалар қўлланиладиган, ОАВ бир зумда ҳар қандай ахборотни бутун дунёга тарқатадиган давр кишисининг онги, дунёқараши, қадриятлар тизими ва тафаккури кескин фарқ қилади, албатта. Ижтимоий тараққиёт даражаси та-

фақкурнинг ривожланиш даражасини ҳам, эркинлик даражасини ҳам белгилайди. Ва, аксинча, тафаккур кучи, имкониятлари, оламни билиш меҳнат қуроқларини, ишлаб чиқариш технологияларини, фан ва техникани, адабиёт ва санъатни ривожлантириш орқали жамият тараққиётига, инсон камолотига бевосита таъсир кўрсатади.

Тафаккур эркинлиги нисбий ва тарихий характерга эга. Тафаккур эркинлигини белгиловчи ҳар бир тарихий даврнинг ўз ўлчовлари, мезонлари бор. Улар ўзгариб, ривожланиб туради.

Тафаккур эркинлиги инсон эркинлигининг ажралмас қисми ва негизидир. У, юқорида айтилганидек, жамият инсонга яратиб берган имкониятлар ва эркинликларнинг маҳсули ва инъикосидир. Айни пайтда эса у инсон эркинлигининг ақлий пойдеворидир. Оқибат натижада тафаккур эркинлиги ҳар қандай эркинликнинг (виждон эркинлигининг, сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий эркинликларнинг, умуман дунёқараш эркинлигининг ва ҳ.к.) маънавий негизини, интеллектуал шарт-шароитини ташкил этади. Тўғри, эркин тафаккур бевосита виждон эркинлигини ёки сиёсий, иқтисодий эркинликларни юзага чиқармайди. Аммо тафаккури қарам киши, ҳатто виждон эркинлиги тўла таъминланган жамиятда ҳам, субъектив тушунчадаги тўлақонли эътиқод эркинлигига эриша олмайди. Жамиятда мафкуравий ва сиёсий эркинлик вужудга келса-да, тафаккури қарам кишилар, гуруҳлар жанговар атеизмга ёки диний радикализмга (ҳар иккаласи ҳам ғоявий мутаассибликдир) оғиб кетиши мумкин. Чунки тафаккури қарам шахсда ғоявий иммунитет ва ирода заиф бўлади. У мустақил ҳулоса қилиш, ҳодисалар ва жараёнларни холис баҳолаш масъулиятидан чўчийди.

Эркинликнинг бошқа шакллари, хусусан, шахснинг сиёсий ва ҳуқуқий эркинлиги тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин. Сиёсий эркинлик нима? Объектив нуқтаи назардан у муайян давлат конституцияси, қонунлар мажмуи томонидан алоҳида фуқаролар ва турли сиёсий, жамоат ва нодавлат ташкилотларига ўзларининг ҳокимиятга (ҳар учала бўғинига) ва умуман сиёсий тузумга нисбатан муносабатларини эркин ифода қила олиш (сайлов, ОАВ, турли оғзаки ёки ёзма мурожаатлар, таклифлар орқали) учун яратилган ҳуқуқий ва амалий имкониятлардир. Субъектив нуқтаи назардан эса фуқаролар, партиялар ва ш.к.ларнинг бу имкониятлардан онгли равишда ва самарали фойдалана олишидир. Тафаккури тобе шахс ҳам, илмий жихатдан хато, догматик ёки эклектик таълимотга таянган партия ҳам яратилган объектив сиёсий эркинлик имкониятларидан самарали фойдалана олмайди: ё ўз ҳуқуқларини тўла, охиригача англаб, амалда қўллаб олмайди, ё ўз ҳуқуқларини ортиқча баҳолаб, ҳокимиятга ва жамиятга асоссиз талаблар қўя бошлайди, тазйик ўтказишга ҳаракат қилади.

Тафаккури бировга қарам ёки чекланган киши ўз экзистенциал ҳолатини ва эҳтиёжларини ҳам, ижтимоий-тарихий заруратни ҳам тўлиқ англаб ололмайди, бир ёклама тушунади. Ҳодисалар ва вазиятни таҳлил этиб, мустақил қарор қабул қилишда, эркин танлашда қийналиб қолади. Ўзга фикрларни танқидий баҳолашда қийналиш уни бошқалар ортидан кўр-кўрона эргашишга ёки интуитив ҳаракат қилишга ундайди. Бу эса доим ҳам яхши натижаларга олиб келавермайди, инсон эркинлигини чеклаб, тасодифларга ёки ўзга иродага қарам қилиб қўяди. Турли ижтимоий гуруҳлар, диний экстремистик секталар ва оқимлар таъсирга кўпроқ ҳаётий билимлари ва тажрибаси кам,

иродаси заиф ва тафаккури ҳам унчалик эркин бўлмаган кишилар, айниқса ёшлар тушиб қолади.

Бундай кишилар, одатда, кўпинча оддий ижрочилар бўлиб, улар мустақил қарор қабул қилишга ўрганмаган, аксинча, раҳбарларнинг, бошлиқларнинг кўрсатмаларини бажаришга ўрганиб қолган билим даражаси паст кишилардир. Ўзгалар таъсирига тушувчиларнинг иккинчи гуруҳи ўсмирлар ва ёшлардир. Улар ота-онасининг қарамовидан энди мустақил ҳаётга чиқаётган (бинобарин, шу пайтгача мустақил қарор қабул қилиш, мустақил хулоса чиқаришдан йироқ бўлган), ота-онаси, ўқитувчилари ёки обрўли шахс (кўпинча ўзидан катта ёшдаги болалар) иродасига бўйсунушга одатланган.

Ўсмирликдан ёшликка ўтиш даврида уларда индивидуал мустақилликка интилиш пайдо бўлади. Дастлаб ота-онаси ва қариндошлари, сўнгра ўқитувчилари фикрини танқидий қабул қила бошлайди. Баъзи ҳолларда танқидий қарашлар ўзига хос ички норозилик, ҳатто оилада ёки мактабда «катталар» билан келишмовчиликка айланиши мумкин, Айнан ўсмирликдан ёшликка ўтиш даврида (14–18 ёшлар) улар оила ва мактабдаги меъдага тегиб қолган панд-насихатлар ва аллақачон такрорланавериб таъсирини йўқотиб қўйган чақириқлардан муқобил қарашларни ифодалайдиган ғояларга қизиқадилар. Аслида эса янги таъсирга интиладилар. Ҳаётий тажрибаси, билими етишмайдиган, мустақил фикрлаш малакасига эга бўлмаган, ҳеч қачон масъулиятли қарор қабул қилиб кўрмаган ёш йигит ёки қиз ўзга фикрни осонгина қабул қилади. Унинг ташқи жиҳатдан жозибали, бузғунчи, сохта ғоя таъсирига тушиб қолиши осон, айниқса бу ғоя адолат, Ватан, миллат, халқ манфаати, имон-эътиқод, ҳалоллик каби тушунчалар билан

ниқобланиб тортиқ қилинса. Шу боис ўсмирлар ва ёшлар қайси муҳитда, қандай кишиларнинг таъсирида эканлиги муҳим аҳамиятга эга. Бундан оила ва жамият огоҳ бўлишлари керак.

Юқоридагиларни умумлаштириб дастлабки хулосага келадиган бўлсак, тафаккур эркинлиги бирламчи шаклда шахснинг мустақил мулоҳаза юритиш ва баҳолаш масъулиятини ўз зиммасига олишидир.

Ўз экзистенциал ҳолатини, эҳтиёжларини ва ижтимоий-тарихий заруратни яхши англаган киши учун вазиятни ва истиқболни тўғри баҳолай олиш, масала ечимининг, ҳаракатнинг мавжуд вариантларидан ўзига энг маъқули ва мақбулини танлаш имкони туғилади. Лекин ўз-ўзидан бу имконият юзага чиқиб қолмайди. Чунки эркин тафаккур объектив шарт-шароитлар, субъектив интилишлардан (маълум мақсадга), хошиш-истакдан ташқари фикрлаш маданиятини ҳам тақозо этади. Фикрлаш маданияти, оддий қилиб айтганда, икки жиҳатни ўз ичига олади. Бир томондан, у билимлардан иборат, яъни муҳокама ва таҳлил қилинаётган нарса, ҳодиса ёки фикр тўғрисидаги тушунчаларни, мавжуд қарашларни (шу жумладан илмий, назарий қарашларни) билишдан, иккинчи томондан, мантиқий нуқтаи назардан (формал ва диалектик) тўғри таҳлил қила олиш ва хулоса чиқаришдан иборатдир. Бу тафаккур (фикрлаш) маданиятининг субъектив мавжудлигидир. Унинг объектив мавжудлиги предметлашувда, яъни фикрнинг, ғоянинг ҳаётга, амалиётга айланишида намоён бўлади. Бошқача айтганда, тафаккур эркинлигининг объектив мавжудлиги шахснинг (умуман социумнинг барча кўринишларининг) хулқ-атворида, амалиётида, ижодий яратувчилигида акс этади.

Билими кам киши баҳсда ёки суҳбатда эшитган гап-

ларини тўғри, холис баҳолай олмайди. У иккиланиши, суҳбатдоши далилларининг тўғрилигига шубҳа қилиши мумкин, аммо асослар ёрдамида рад этишга ожиз. Агар ички туйғу уни «огоҳлантирмаса», у суҳбатдош фикрини тўлиқ ёки қисман қабул қилиши ҳеч гап эмас. Лекин тафаккур маданиятига билимнинг ўзи камлик қилади. Билим кўпроқ пассив эрудициядан, ахборотлар мажмуидан иборат бўлиб қолса, унда таҳлил қилиш, мустақил хулосалар чиқариб янги фикр яратиш орқали янги нарса ижод қилиш, яъни амалиётга айланиш салоҳияти етишмаса, у тафаккур маданиятига айланмайди. Билим ижодкорлик салоҳияти билан қўшилгандагина тафаккур маданияти юзага келади. Фикрлаш маданиятисиз тафаккур эркинлиги юзага чиқмайди.

Эркинлик, маълумки, онгли, бутун масъулиятни ҳис этиб танланган ва амалга оширилган қарорда воқе бўлади. Шу боис Гегель эркинлик англаб олинган зарурат, деганида тафаккур эркинлигининг ёки Гегель атамаси бўйича, руҳ эркинлигининг моҳиятини ифодалаган эди. Энгельс эса, унга қўшимча қилиб, эркинлик англаб олинган зарурат бўйича ҳаракат қилиш, деганида ушбу моҳиятнинг ходисага айланишига, қандай юзага чиқишига урғу берган эди.

Инсон унга жамият сиёсатда, иқтисодиётда, маданиятда ва ҳ.к. бера олиши мумкин бўлган эркинлик даражасидан ортиқ эркинликни қўлга кирита олмайди. Ҳатто реал ҳаётда кўпинча у (конкрет шахс ва индивид мисолида) ўша имкониятдан ҳам тўлиқ фойдалана олмайди.

Тафаккур соҳасида ҳам бундай боғлиқлик умумий ҳолда мавжуд, лекин сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаётга нисбатан анча заиф. Бу тафаккурнинг нисбатан мухторий характеридан келиб чиқади. Иқти-

содий жихатдан ночор яшайдиган, хизмат поғоналари бўйлаб юқорига кўтарила олмаган, аммо чуқур тафаккурга, кенг дунёкарашга эга бўлган кишилар ҳаётда кам учрамайди (гап ҳавойи хаёлпарастлар ҳақида кетмаяпти). Баъзи бир ижодкор шахслар эса ўз замонасидан анча илгарилаб кетган ғояларни олға суришлари, буюк кашфиётлар қилишлари тарихдан маълум. Абу Райҳон ал-Беруний, Леонардо да Винчи каби буюк даҳолар ижоди бунга ёрқин мисолдир. Лекин жамиятнинг тайёргарлик даражаси, бу ғояларни, кашфиётларни ҳазм қила олиш, ҳатто қабул қила олиш имкониятлари уларни юзага чиқаришга йўл қўймайди. Боз устига, жамият бундай ғоялар муаллифини сал ғалатироқ инсон, баъзан эса савдойи деб баҳолашгача боради (агар улар ўз ғояларини, кашфиётларини амалга оширишга хаддан зиёд киришиб кетсалар).

Шундай қилиб, тафаккур эркинлиги ўта мураккаб ва зиддиятли масаладир. Уни бир томонлама узил-кесил ҳал қилиш, тафаккур эркинлигини тақозо этувчи ягона омилни ёки омиллар гуруҳини ажратиб кўрса тиш мумкин эмас.

Тафаккур эркинлиги инсон эркинлигининг негизини ва намоён бўлиш шаклларида бирини ташкил этади, дедик. Айни пайтда инсон эркинлиги ҳам тафаккур эркинлигининг асосий шартларидан бирини ташкил этади. Инсон эркин бўлмаган жамиятда тафаккур эркинлиги аксарият учун чекланади, фақат юқори табақалар, ижодкорларнинг бир қисми эркин фикр юритиш имтиёзига (ҳуқуқига) эга бўлади. Гап бу ерда алоҳида шахс тафаккури устида бормаяпти. Эзоп қул бўлса-да, эркин фикрлаган. Қуллар ва крепостнойлар орасидан атоқли санъаткорлар, ихтирочилар, ижодкорлар етишиб чиққан ва ҳ.к. Алоҳида шахс тафаккури истисно тариқасида ўз даври учун илғор ва нисба-

тан эркин бўлиши мумкин. Гап жамиятдаги эркинлик даражасининг ижтимоий тафаккур йўналишига, унинг танқидийлиги ва мустақиллигига, ижодий ёки догматик характерига таъсири хақида кетмоқда.

Жамиятнинг инсон учун яратган реал иқтисодий қулайликлари ва имкониятлари, юридик ҳақ-хуқуқлари, қарор топган ахлоқий ва маънавий муҳити унинг тафаккури эркин, илғор, юксак идеалларни кўзлаган ёки чекланган, қоқоқ, мутаассибликка мойил бўлишига таъсир кўрсатади.

Тафаккур эркинлигини белгиловчи умумижтимоий (умумтамаддуний), хусусий, ижтимоий (ёки ижтимоий-сиёсий), маданий-маърифий омиллар гуруҳи каторида маънавий-этиқодий, илмий-фалсафий омиллар гуруҳи ажралиб туради. Тафаккур эркинлигига, шунингдек, инсоннинг ҳиссий-психологик мойилликлари, хатти-харакатини, қарорларини баҳолашда ички ҳиссиётларини жиловлай олиши, ўз-ўзига танқидий муносабатда бўла олиши ҳам таъсир кўрсатади. Маънавий-этиқодий, илмий-фалсафий омилларнинг мустақиллиги анча нисбий бўлиб, умумтамаддуний ва ижтимоий-сиёсий омилларга боғлиқ. Кўпинча бу мустақиллик ижтимоий онг даражасида эмас, балки индивидуал онг даражасида намоён бўлади.

Умумижтимоий омиллар – бу жамиятнинг умумтараққий, тамаддуний даражасидан келиб чиқадиган омиллардир. Масалан, бундан ҳатто чорак аср илғари яшаган киши билан ҳозирги ахборотлар технологияси, глобаллашув асида яшаётган кишисининг қарашлари, табиат ва жамият ходисаларини, инсон кадрқимматини баҳолаши ўртасида сезиларли тафовут мавжуд. Тўғри, баъзи бир умуминсоний қадриятларни, талабларни тушунишда муайян фарқ бўлса-да, баҳолаш тамойиллари ва мезонлари асрлар давомида мо-

хиятан ўзгармаслиги мумкин. Лекин турли даврларда инсоннинг тафаккур тарзи, тафаккур ва эркинликнинг конкрет илмий-гносеологик, аксиологик тамойиллари ва мезонлари сезиларли ўзгаради. Ушбу маънода, бир томондан, тафаккур ўзининг барқарорлигини ва умуминсоний характерини, яъни давр ва ижтимоий тузумдан нисбатан мустақиллигини намоён қилса, иккинчи томондан – у ўзининг конкрет тарихийлигини, ижтимоий ва шаклий детерминлашганини ошқор қилади. Ижтимоий-сиёсий омиллар таъсири умумижтимоий омилларни тўлдиради ва тафаккурни бевосита давлат тузуми талаблари, сиёсий эркинлик, ҳуқуқ, ахлоқ ва бошқа ҳаётий масалалар билан боғлайди.

Тафаккурнинг ижтимоий тақозо этилиши (детерминлашгани) шу икки омилга: биринчидан, жамиятнинг умумий ривожланганлик даражасига, санъат, илм-фан, ишлаб чиқариш технологияси хусусиятларига, яъни тарихий-тамаддуний тараққиёт босқичига, иккинчидан, давлат тузумига, унинг эркин, демократик бошқарув тамойилларга, ҳуқуқий меъёрлари илғорлиги ва амалда таъминланишига ёки унда нодемократик, волюнтаристик тамойиллар, ногуманистик мазмундаги қолоқ ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрлар, анъаналар устунлик қилишига боғлиқ. Тоталитар жамиятда кўпчиликнинг, айниқса, авомнинг онги ва тафаккури у ёки бу даражада тоталитар мазмун касб этади. Ва, аксинча, ҳақиқий демократик жамиятда кенг омманинг онги, саёз ва зиддиятли бўлганда ҳам, эркинликка мойиллик кўрсатади, ўзга фикрларга нисбатан ўта бегоҳат бўлмайди.

Омманинг назарий тафаккури теран бўлмаса-да, доимо тузум хусусиятларини акс эттиради. Оддий омма ҳар қандай барқарор тузумнинг ҳукмрон мафқурасига

нисбатан содиқлик кўрсатади. Шу боис тузумга нисбатан оммавий норозиликлар тарихда жуда кам учрайди. Кўпинча ижтимоий идеология (тафаккур) даражасида эмас, балки ижтимоий психология (кайфият, хис-хаяжон) даражасида юзага чиқади, амалиётда, вазиятга қараб, стихияли ғалаёнлар, кўзғолонлар, инқилобий ҳаракатни қўллаб-қувватлашга айланиб кетиши мумкин. Ушбу ҳолатлар тафаккур эркинлигини эмас, аксинча, қарамлигини кўрсатади.

Демократия яхши ривожланган мамлакатларда ҳам омма тафаккури жамиятда мавжуд меъёрларга, ижтимоий кадриятларга содиқлик кўрсатади. Унда ҳам очикчасига муҳолифлик кенг тарқалмайди (муҳолифлик кенг омма учун эмас, балки сиёсий партияларга уюшган гуруҳлар ёки баъзи масалаларда, айтайлик, табиатни муҳофаза қилиш каби масалаларда, айрим жамоат ташкилотлари ва ҳаракатларига хос бўлади). Аммо ижтимоий онгнинг, тафаккурнинг мавжуд кадриятларни ҳимоя қилишдаги фаоллиги нодемократик мамлакатлардагига нисбатан кучли бўлади. Бу борада у хатто ҳукуматга, давлат ҳокимиятига ҳам қарши чиқиши мумкин (аммо тузумга эмас). Бундай фаоллик демократик жамиятда инсон ҳуқуқлари ва эркинлигининг тафаккур эркинлигида намоён бўлишидир.

Турли тузумларда, агар улар тарихий бир даврга мансуб бўлсалар, омма тафаккури, воқеликни формал объектив-назарий акс эттиришига кўра, ўзаро бир-бирдан фарқ қилмаслиги, хатто тоталитар тузумда бироз устун бўлиши ҳам мумкин. Масалан, собиқ СССР, ГДР, Чехословакия каби давлатларда аҳолининг умумий саводхонлиги, ўрта-маҳсус ва олий маълумотга эга нисбий улуши, умумий илмий-маданий савияси юксак ривожланган демократик ғарб мамлакатлари аҳолисиникига нисбатан сезиларли даражада устун эди.

Аммо тафаккури эркин эмаслиги, тоталитарлиги бу устунликни йўққа чиқариб юборар, жамиятга, ҳатто ўз манфаатига нисбатан нотўғри, иррационал, кўпинча ногуманистик муносабатни шакллантирар эди. Тоталитар мамлакат фуқаролари кўп билимли бўлганда ҳам (баъзи социалистик мамлакатлардаги каби) инсон эркинлиги, иқтисодий, сиёсий ва умуман ижтимоий муносабатларда тор фикрлигича қолаверадилар. Агар тоталитар мамлакатда халқ таълими, илм-фан яхши ривожланмаган, фуқароларининг саводхонлик даражаси паст бўлса, унда ижтимоий тафаккурда догматизм унсурлари кўпайиб, мафкуравий мутаассибликка мойиллик кучайиб кетади. Бундай мамлакатда ўзгача фикрлайдиган фуқароларга нисбатан халқ номидан очикчасига репрессив сиёсат олиб бориши мумкин бўлади. Собик СССРда ХХ асрнинг 20–50-йиллар бошида шундай сиёсат олиб борилган эди.

Халқаро алоқаларда бундай мамлакатлар, бир томондан, жаҳон ҳамжамиятидан нисбатан мафкуравий ва маданий маҳдудлашишга интилса, иккинчи томондан – имкон топса, тажовузкорликка, ўз таъсир доирасини кенгайтиришга, мафкурасини жаҳон миқёсида ёйишга интилади. Бунинг учун у ўз жонини фидо қилишга тайёр ғоявий мутаассибларни тарбиялайди ва омма орасидан излаб топади, уларни моддий, маънавий-психологик жиҳатдан қўллаб-қувватлайди.

Маънавий-маърифий омилларнинг умумижтимоий ва ижтимоий-сиёсий омилларга боғлиқлиги жамиятда халқ таълими, олий мактаб ва илм-фан қандай ривожлангани мисолида аниқ кўринади. Масалан, феодаал жамиятда, индустриал жамиятда (XIX аср – XX аср биринчи ярмида ғарб мамлакатлари), ностиндустриал ва замонавий ахборотлар технологияси жамиятида халқ таълими, олий мактаб ва илм-фанни ташкил

этишнинг ўзи, уларнинг жамият томонидан (давлат, хусусий бизнес ва жамоат ташкилотлари) қўллаб-қувватланиши ва назорат қилинишида катта фарқ кўзга ташланади. Буни собиқ СССР мисолида қарайдиган бўлсак (истаган давлат мисолида кўриш мумкин), таълимнинг ўта мафкуралашганини, гуманитар фанлар, адабиёт ва санъат коммунистик мафкурага тўлиқ бўйсундирилганини, табиий фанлар ривожланиши ҳам бир томонлама юз берганини, жанговар атеизм ва тор материалистик қарашларга мос келмайдиган (ўша даврда) тадқиқотлар тўхтатиб қўйилганини кўрамиз (генетика, кибернетика). Ҳаттоки ўзини эркин, демократик деб ҳисоблайдиган фарб мамлакатларида ҳам ижтимоий-сиёсий омиллар халқ таълимини ёки илмий тадқиқотчиликни тўлиқ ўзига бўйсундирмаседа, унга кучли таъсир кўрсатади. Лекин бундай мамлакатларда баъзи бир хусусий мактаблар, ўқув муассасалари, йирик корпорацияларга қарашли илмий-тадқиқот муассасалари, эркин матбуот ва илмий нашрлар орқали таълим ва тадқиқот сиёсатининг бевосита ва билвосита назоратини, чекловларини четлаб ўтиш имконини топади.

Тафаккур эркинлигига, айниқса индивидуал тафаккурга ҳиссий-психологик мойилликларнинг таъсири тўғрисида алоҳида тўхталиш зарур. Ўзига ишончи кам, иккиланишга ортиқча мойил, иродаси заиф, психикаси бўшроқ киши теран билимга, таҳлилий ақлга эга бўлса-да, тафаккур имкониятларини тўла рўёбга чиқара олмайди, чунки узил-кесил хулосага келиб, қарор қабул қилиш масъулиятидан чўчийди. Билими, фикрлаши саёз, иродасиз кишини эса истаган томонга етаклаш, унинг онгини истаган тарзда бошқариш (манипуляция қилиш) имкони туғилади.

Иккиланишни, ҳар нарсага маълум даражада шуб-

ха билан қарашни фақат салбий баҳолаш ярамайди. Соғлом шубҳа, хулоса қилишда шошма-шошарликка йўл қўймасдан, яна бир бор далилларни текшириб, ақл тарозисидан ўтказиш инсон тафаккурига хос, уни хатолардан сақлайдиган омилдир. Ижтимоий онгнинг қуйи даражасида (ижтимоий психологияда) соғлом шубҳа кўпчилики турли радикал тарғиботчилар, сиёсий авантюристлар ва шу қабиларнинг сафсаталарига учишдан сақлайди. Аммо, бошқа бир ҳолларда, оманинг баъзи бир фойдали ташаббусларга, ҳаракатларга нисбатан ҳам инертлигини (лоқайдлигини) белгилайди.

Ўзига нисбатан ишончи ортиқча, манманликка, кибру ҳавога, худбинликка мойил, ўз хатти-ҳаракатларига нисбатан танқидий қарашга одатланмаган кишилар, агар уларнинг умумий маданий савияси унчалик юқори бўлмаса, муайян масалада ҳаётий тажрибаси ва билимлари етишмаса, турли радикал тарғибот-ташвиқотларнинг таъсирига осон тушиб қолади. Улар янгитдан қабул қилган ғояларининг фаол ташувчиларига, амалга оширувчиларига айланади. Айнан шундай кишилар орасидан мутаассиблар кўпроқ чиқади. Худбинликка, кибрга мойил билимли, иродали кишилар тафаккури кўпинча догматизмга (кам ҳолларда эклектика ва релятивизмга), амалиётда авторитаризмга ён босади. Худбинлик, манманлик, кибрга мубтало кимсаларга, билими даражасидан катъи назар, уларнинг психологияси ўз хатосини тан олишга халақит беради. Улар ўзлари ишонган ёки янгитдан қабул қилган ғояларининг «барча фойдали имкониятларини» юзага чиқариш учун охиригача уринадилар. Улар учун ўз хатоларини тан олиш гўёки ўзининг заифлигини, мағлубиятини тан олиш билан баробардир. Бундай кишилар, агар бунёдкор ғояларга ихлос қўйса, жамиятга анча

фойда келтиришлари ва, аксинча, бузғунчи ғояларга хизмат қилса, анча ташвиш туғдиришлари, деструктив радикал ҳаракатлар сафини тўлдириб туришлари мумкин.

Инсон тафаккурига нафақат унинг билимлари, аклининг таҳлилий ва умумлаштириш салоҳияти, мустақил хулоса қилиш масъулиятидан чўчимаслиги, соғлом скепсис, хиссий-психологик хусусиятлари, шунингдек, эътиқоди муайян диний-фалсафий, эстетик, ахлоқий қадриятлар тизимига муносабати ҳам таъсир кўрсатади. Масалан, имом Ғаззолий ўз даврининг фалсафий ва табиий-илмий билимларидан яхши хабардор бўлган. Унинг тафаккури инсоният тарихида энг ноёб ва кучли салоҳиятлардан бирига эга бўлган. Аммо унинг эътиқоди диний доғмаларга ҳатто билвосита зид келадиган илмий далилларни, хулосаларни инкор қилишга ундаган. Шундай мисолни келтириш мумкин: Ғаззолий ҳаётда ҳам, илм-фанда, фалсафада ҳам тан олинган кўплаб назарий ва амалий далиллар билан исботланган сабаб-оқибат қонуниятини инкор қилади. Унинг фикрича, сабаб-оқибат қонуниятини тўлиқ тан олиш, яъни ҳар бир ходисанинг сабаби борлигини, бу сабаб бошқа бир ходисанинг (сабабнинг) ўз навбатида оқибати сифатида қаралиши жоизлиги тан олинса ва бу занжир чексиз давом эттирилса, ҳаёт жараёнида Оллоҳ иродасига ҳеч қандай ўрин қолмайди. У фақат бирламчи яратувчи даражасида қолиб кетади. Ғаззолий ушбу қонуниятни асослайдиган фанларни, биринчи галда фалсафа илмини инкор қилган. Шундай буюк мутафаккир ушбу масалада бир томонлама хулоса чиқарган.

Ҳатто баъзи бир атоқли диний мутафаккирлар ўзларининг салафлари олға сурган айрим ғояларни ҳеч қандай илмий ёки мантиқий далилларсиз ҳақиқат деб

кабул қилганлар, салафлари тафаккурининг ғайришуурий (илохий) ҳақиқатни кашф эта олишларига, яъни ақл кучи билан эмас, балки қалб кўзи билан ҳақиқатни кўра олишларига ишонганлар. Биз бундай мисолларни нафақат тасаввуф шайхлари ижодида, сал бошқачароқ шаклда ҳатто калом илми мутафаккирлари қарашларида ҳам учратамиз. Масалан, Мотуридийнинг ақл билан бир қаторда нақлга ҳам таяниш зарурлиги тўғрисидаги тамойилини эсланг.

Тафаккур табиати ва моҳияти шунчалик мураккабки, унда рационализм иррационализм билан, рационал эвристик хулосалар, умумлаштиришлар трансцендент ва интуитив кашфиёт ва топқирлик билан, ходисаларни метафизик, статитик ўрганиш динамикада ўрганиб, диалектик таҳлил қилишлар билан чамбарчас боғланиб кетган. Тафаккурнинг табиати ва моҳиятини очиш учун масалага аввало диалектик ёндашиш зарур. Диалектик ёндашув ўрганилаётган ходисани бир нуқтаи назардан эмас, балки турлича нуқтаи назарлардан, шу жумладан ўзаро зид келадиган, бир-бирини инкор қиладиган алоқалардан туриб ҳар томонлама текширади, таҳлил қилади, унга яхлит тизим сифатида қарайди (яъни турли таркибий қисмлардан иборат бус-бутун ходиса сифатида ундаги ички алоқаларни, қарама-қаршиликларни, зиддиятларни аниқлайди). Лекин диалектик ёндашув баъзи бир ҳолларда қарама-қаршиликлар ўртасидаги конфликтни ҳал қилиш жараёни билан эмас, балки инкор ва инкорни инкор этиш жараёнида янги сифат туғилиши билан, яъни оқибат натижа билан кўпроқ қизиқади. Бу эса амалиётда ҳар доим ҳам маъқул эмас. Чунки янги сифат туғилишида стихияли ибтидо кучлилик қилса, жамият ва инсон учун катта ноқулайликларни келтириб чиқариши мумкин. Ёки большевикларга ўхшаб,

янги сифат (янги жамият) тезроқ қарор топишига «ёрдамлашиш» учун унга қаршилик қиладиган ҳамма нарсани «супуриб ташлашга», миллионлаб одамларни қурбон қилишга, тараққиётдаги ворисийликни бузишга туртки бўлиши мумкин. Бу аслида амалиётда диалектикани изчил ўзлаштира олмаслик, ўтмишни метафизик инкор қилишдан устун бўла билмасликдир.

Тафаккур ва онгда ҳам бундай ҳоллар кузатилади. Эътиқод қўйилган аввалги собит гоёлар, қарашлар, кадриятлар тизими емирилиши (динамик стереотипнинг синиши) айрим кишиларни депрессияга мубтало қилиши, айримларни аввалги хулқ-атвориға нисбатан тескари хулқ-атворни танлашга ундаши мумкин. Собик коммунистлар ва атеистлар ўртасида бугун фаол диндорларнинг кўпайиб кетганлиги динамик стереотипнинг синиши туфайли тескари позицияга ўтиб кетишга мисолдир.

Шу сабабдан тафаккур масаласиға, ақлий тарбияға нафақат диалектик, шунингдек синергетик ёндашувлар ҳам зарур. Бундай ҳолда конфликтнинг объектив оқибатидан ташқари, уни ҳал қилиш, енгиб ўтиш жараёниға эътибор кучаяди. Синергетик ёндашув диалектик ёндашувни тўлдиради ва тафаккурнинг бунёдкорлик салоҳиятини оширади.

Шундай қилиб, тафаккур эркинлиги масаласи ҳар томонлама: қиёсий ва тизимли, мантиқий ва тарихий, социологик ва культурологик, политологик ва аксиологик, рационалистик ва трансцендентлик, диалектик ва синергетик ёндашувларни такозо этади.

Масалаға бевосита ўтишдан аввал айрим кўшимча фикрларни қайд этмоқчимиз. Онг каби тафаккурнинг ҳам икки даражасини ажратиш мақсадға мувофиқ: амалий ва назарий тафаккурни.

Амалий тафаккур инсоннинг меҳнат, ишлаб чиқариш фаолияти, оилавий ва ижтимоий алоқалари билан ёки кенг маънода турмуш тарзи билан боғлиқ. У мудом ва асосан ақлирасоликка, ҳаётий эҳтиёжларни, объектив талабларни оқилона ва тежамли қондиришда вужудга келадиган турмуш муаммоларини имкон қадар тўғри ечишга қаратилган. Унга ҳам, назарий онг каби, экспликация (энг умумий ғояларни, тамойилларни хусусийлари ва иккинчи даражалиларидан ажратиб олиш), умумлаштириш, системалаштириш хос. Лекин унда назарий тафаккурдан фарқли ўларок абстрактлаштириш ва таҳлил объекти ҳақидаги ҳулосаларни қатъий назарий тушунчалар тизимига айлантириш кучли намоён бўлмайди. У кўпроқ конкрет-мантикий, амалий-рационал характерга эга. Масалан, ахлоқ-одобнинг амалий меъёрлари, турмуш қоидалари, урф-одатлар, истеъмол, савдо-сотик, маиший ва бошқа амалий муносабатларни тартибга солувчи қоидалар инсоннинг минг йиллар давомида тўплаган тажрибасининг амалий тафаккур томонидан экспликация қилиш, рационаллаштириш (мантикий – тушунчавий шаклда ифодалаш) ва тизимлаштириш жараёнида шаклланган ва қабул қилинган.

Турли меъёрларнинг нафақат шаклланиши, шунингдек, омма томонидан қабул қилиниши ва уларга аксариятнинг ихтиёрий итоат этиши ҳам амалий тафаккур маҳсулидир. Амалий тафаккур ҳар доим ҳам турмушнинг барча муаммоларининг энг мақбул ечимини топавермаган. Баъзан адашган, хато қилган. Аммо инсон ҳаётда қоқиниб, манглайини ғурра қилиб, боши берк кўчага кириб қолса-да, ақлини ишлатиб, янги чоралар, янги йўллар қидирган.

Яшаш учун кураш, меҳнат қуроолларини такомиллаштириб, тўқроқ яшашга, оила ва уруф-жамоада ўза-

ро муносабатларни яхшилашга, янги авлодга тажрибасини ўргатишга интилиш — кенг маънодаги ижтимоий амалиёт инсон ақлини чархлаган, тушунчаларини бойитган, тафаккурини ривожлантирган. У нарса ва ходисаларнинг, мураккаб жараёнларнинг ички моҳиятини англашга ҳаракат қила бошлаган. Амалий онгдан назарий онг ўсиб чиққан. Назарий онг коинот, табиат, жамият, инсоннинг ўзи, унинг ички олами, онги тўғрисидаги, яъни зоҳирий ва ботиний олам тўғрисидаги билимларни, тасаввурларни, қарашларни таҳлил этиб, умумлаштиради ва уларни ўзаро мувофиқлаштиради. Унга яққол намоён бўладиган танқидийлик, соғлом скепсис (шубҳа), экспликация, рационаллаштириш ва системалаштириш хос.

Албатта, назарий тафаккур бирданига ривожланган, етук ҳолда шаклланиб қолмайди. У инсоннинг аниқ мақсадларга йўналтирилган ижодий фаолияти билан боғлиқ. Тадқиқот, ижод эса ҳамма вақт жамият тараққиёт даражаси тақозо этган конкрет-тарихий вазифаларга, имкониятларга, тўпланган тажрибага бевосита ёки билвосита бориб тақалади. Шу сабабдан назарий тафаккур ҳам, қанчалик абстрактлашган бўлмасин, конкрет-тарихий ходисадир.

Яна бир фикрни таъкидлаб ўтишни зарур деб биламиз. Тафаккур, актуал намоён бўлишига кўра, фақат ижтимоий ходиса эмас, у шунингдек алоҳида шахс тафаккури сифатида ҳам, яъни индивидуал ходиса сифатида ҳам мавжуд.

Алоҳида шахс тафаккури ижтимоий тафаккурнинг умумий ва тарихий хусусиятларини, функционал ва ривожланиш қонуниятларини, асосий тамойилларини, тушунчаларини акс эттирса-да, мухторий ходисадир. Айнан теран, ижодий фикрловчи атоқли шахслар тафаккури турли янгиликларни кашф этади, ил-

фор тажрибани умумлаштиради, янги меҳнат қуроллари, ижтимоий ахлоқ меъёрлари ва ш.к. янги кадриятлар пайдо бўлишига ва аста-секин жамият миқёсида тарқалишига хизмат қилади.

2. Тафаккурнинг тарихий шакллари

Тафаккурнинг илк тарихий шакли асотирий тафаккурдир. Ибтидоий жамият кишиси оламни билишда, турли ходисалар, жараёнлар ўртасидаги хақиқий ёки хаёлий боғлиқликни, уларнинг бир-бирига ва ердаги ҳаётга, одамлар тақдирига таъсирларини аниқлашда ва ифодалашда асотирлардан (мифологиядан) фойдаланган.

Асотир оламни кенг қамровли, умумлашган, системали ва айни пайтда конкрет-образли идрок қилишнинг ибтидоий универсал, синкретик шаклидир. Асотирлар тизимини оламнинг ибтидоий аждодларимиз томонидан яратилган илк модели дейиш мумкин.

Асотирлар оламни билишнинг ва тўпланган билимларни акс эттиришнинг мустақил илмий ва бадиий шакллари пайдо бўлмаган, инсоннинг ахлоқий, эстетик, диний, илмий ва бошқа билимлари жуда кам, жўн бўлгани учун уларнинг ҳар қайси йўналиши алоҳида тизимларга бирлашмаган даврда вужудга келган. Асотирлар ибтидоий инсон онгининг, тафаккурининг негизини, услубини ва ривожланиш воситасини ташкил этган. Оламни асотирлар орқали идрок этиб, акс эттириш фанда ибтидоий синкретизм, тафаккур услуги эса синкретик тафаккур, асотирий тафаккур дейилади.

Асотирий тафаккур хусусиятлари:

1. У оламни яхлит тарзда, бир бутунликда идрок этади. Жамият ва инсонни табиатдан, коинотдан аж-

ратмайди, балки уларнинг узвий бир унсури, бўлаги деб биледи. Шу сабабдан унинг ўзига ҳам олам инъикоси сифатида ҳам, инсон хулқ-атвори, фаолиятининг пойдевори ва ҳаракатлантирувчи кучи сифатида ҳам ички бус-бутунлик, муштараклик, яъни синкретизм хос.

2. Барча предметларни, ҳодисаларни ўз руҳига эга мавжудот деб ҳисоблайди. Яъни табиатни «жонлантиради». Бу ҳодиса анимизм дейилади. Воқеликни бундай идрок этиш асотирий тафаккурнинг ҳаётга магиявий (магия – тилсим, сеҳр-жоду) муносабатини тақозо этади ва шакллантиради. Нарса ва ҳодисалар, предметлар ўртасидаги, шу жумладан, инсон ва табиат, инсон ва жамият, инсон ва инсон ўртасидаги алоқалар негизида турли тилсимлар, ғайритабиий кучлар, таъсирлар, қонуниятлар ётади, деб ҳисобланади. Ҳаётга тилсимий (магиявий) муносабат маълум предметларни фетишга айлантириб, уларга сифинишга, у ёки бу жониворни (ёки ўсимликни) тотем ҳайвон (уруғнинг асосчиси, манбаи), деб эълон қилишга ва унга сифинишга олиб келади. Тилсимий муносабат табу (тақиқ)га таянади. Магияда табу сакрал (муқаддас) аҳамият касб этади ва турмуш меъёрига, қондасига айланади. Ибтидоий одамнинг табиат ва ҳаёт тилсимларидан, сирларидан кўрқуви табуда намоён бўлади.

3. Табиий ва ғайритабиий, реал ва фантастик (ўйлаб топилган) ҳодисаларни муштаракликда, ўзаро алоқадорликда, боғлиқликда кўради. Асотир ибтидоий одам учун – ҳақиқат. У авторитар мазмунга эга.

4. У оламни образли, конкрет акс эттиради. Анимизм асотирий тафаккурнинг «онтологик» тамойили бўлса, конкрет образлилик эса унинг асосий инъикос (акс эттириш ва ифодалаш) воситасидир.

Шундай қилиб, асотирий тафаккурда олам реал ва фантастик, нореал унсурларнинг мураккаб тилсимий

алоқалар билан боғланган муштарак тизими сифатида ўзига хос тарзда конкрет-образли акс этади. Асотирий тафаккур ўзгармас, қотиб қолган ҳодиса эмас. У ибтидоий инсон билан бирга ўсган, ривожланган. Янги тош асрига келиб шаклан ва мазмунан анча мураккаб-лашган. Фетишизмдан анимизмга, ундан политеизмга ўтиш асотирий тафаккурнинг ўзига хос тарихий босқичларини ифодалайди. Агар мазкур фаразга таянилса, унда асотирий тафаккур ўзининг энг ривожланган босқичини ибтидоий жамият емирилиши, аклий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажралиб чиқиши, эътиқодда политеистик қарашлар қарор топиши даврида бошдан кечирган. Айнан худди шу даврда аста-секин асотирий тафаккурдан янгича тафаккурга ўтиш бошланган.

Эътироф этиш лозимки, фетишизм, анимизм, политеизм ўртасида аниқ чегара йўқ, ҳеч қачон бўлмаган. Политеизм даврида анимизм ўз аҳамиятини деярли йўқотмаган, фетишизм эса анча сақланиб қолган, айниқса маиший даражада (хатто ҳозир ҳам учрайди: масалан, кўзmunчоқ ва ҳ.к. иримлар сифатида).

Асотирий тафаккур жамоавий барқарор тафаккур ифодасидир, у жамият аъзолари томонидан аксиома каби қабул қилинади. Унга танқидийлик, ички зиддиятлар, иккиланишлар, инкор этишлар яққол хос эмас. Асотир бир неча вариантли бўлиши мумкин. Аммо унда ички зиддият, скептицизм, танқидийлик яққол кўзга ташланмайди, чунки унда жамоавий синкретик тафаккурнинг тартибга солиш (бошқариш), билиш ва баҳолашда ҳукмрон меъёрлар обрўйи мужассамланган. Ижодкорлик унсурлари эса асотирларнинг баъзи бир қабилавий хусусиятлар ва заруратларни акс эттирувчи маҳаллий вариантларида намоён бўлади. Кўп вариантлилиқ асотирий тафаккурни давр талаблари-

га, ўзгарувчан, ривожланаётган ҳаёт заруратларига ҳам мослаштириб борган.

Уруғ-қабилалар бирлашиб, йириклашиб бориши жараёнида асотирларнинг маҳаллий вариантлари ҳам камайиб, умумий вариант кучайиб, бирлашган қабилалар учун ягона мафкуравий асосга айланган. Аксинча, йирик қабилаларнинг бўлиниб, бир-биридан миграция жараёнида узоқлашиб, узилиб кетиши умумий асотирларнинг янги вариантларини вужудга келтирган. Янги вариантларда айрим образларни баҳолаш ва талқин қилиш тубдан ўзгарган. Қабилалар мутлақо ўзаро узилиб, алоҳида тарихий-этник, ижтимоий-маданий бирлик сифатида ривожлана бошласа, асотирларнинг мазмуни ҳам анча ўзгарган. Масалан, Авестода девлар – салбий образлар, ёвузлик тимсолларидир. Ахуралар эса – худолар, маъбудлардир. Ҳиндларда эса дев(а)лар – худолар, асуралар эса – демонлардир (иблислар). Фараз қилиш мумкинки, ҳинд-арий қабилалари бўлиниб кетмасдан аввал, бу образлар қарама-қарши талқин қилинмаган, қабилавий маъбудлар ҳисобланган. Бир-биридан ажралиб кетган ҳинд ва арий қабилалари (балки уларнинг ажралиб кетиши узоқ давом этган ички низолар ва тўқнашувларсиз кечмагандир) собиқ биродарларининг худоларини ёвуз кучларга тенглаштириб, баҳоларини қарама-қарши томонга ўзгартиргандир. Авесто ва Ведалардаги асотирлар тизими мазмунан ва шаклан бири-биридан жуда фарқ қилади. Айтиш мумкинки, уларни аслида келиб чиқиш илдизлари бир, аммо кейинчалик алоҳида этносларга айланган мустақил халқлар яратган. Ҳинд ва арий халқлари маънавияти ва асотирларининг келиб чиқиш илдизи бир бўлганлиги илоҳий кучларнинг (ижобий ёки салбий баҳолашларини ҳисобга олмаганда) умумий атамалари ўхшашлигида сақланиб қолган.

Аслида асотир оламни билиш жараёнида инсон тафаккури ва воқелик ўртасида вужудга келган зиддиятларнинг ўзига хос тарзда ечилиши маҳсулидир. У инсоннинг олам манзараси, табиат ва ҳаёт, улардаги сабабий боғланишлар, алоқалар тўғрисидаги ўз тасавурида етишмаган унсурларни, ҳалқаларни, инсон билмаган объектив қонунларни фантастик тарзда ўйлаб топилган образлар ёрдамида тўлдириш ва тушунтириш оқибатида вужудга келади. Худди шундай ибтидоий инсон ўзини, ўз уруғ-қабиласи ва бошқа этносларнинг келиб чиқиши, ҳаёт кечириши, ўзаро алоқалари, тарихий ўтмиши ва келажак тақдирини, табиатда рўй берган йирик ўзгаришлар, катаклизмлар ёки уруғ-қабилалар турмушида содир бўлган ўта муҳим, улар тақдирини белгилаган воқеаларни асотир ёрдамида англашга, тушунтиришга ёки олдиндан башорат қилишга интиланган.

Асотирий тафаккур инсон индивидуализмини, алоҳида инсон манфаатларини мустақил ижтимоий кадрият сифатида тан олмайди. У шунингдек, табиат ва жамиятдаги тасодифларни инкор этади. Фатализм (қисмат, инсон тақдири, воқеа ва ҳодисалар азалдан белгилаб қўйилгани) асотирий тафаккурнинг муҳим белгиларидан биридир.

Алоҳида ибтидоий одам яшаш учун курашда муваффақиятсизликка маҳкум эди. У фақат жамоа бўлиб хавф-хатарларни бартараф этиши, ҳаёти учун керакли нарсаларни қўлга киритиши, сақлаб қолиши мумкин эди. Унинг тафаккури ўша давр заруратини ўзида акс эттирган. Лекин асотирий тафаккур доирасида шахс ўзлигини, ўз манфаатларини мутлақо англамаган, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Ўзликни англаш ақлли ва бунёдкор мавжудот сифатида инсон учун доимо у ёки бу даражада хос бўлган. Аммо инди-

видуализм тўлиқ ёки қисман чекланган, чунки уруғ-жамоанинг яшаб қолишини таъминлайдиган зарурат билан бевосита боғланмаган. Баъзи бир индивидуал фазилатлар: жасурлик, топқирлик, овда ва жангдаги моҳирлик юқори баҳоланган. Айнан шундай кишилардан оқсоқоллар, бошлиқлар сайланган. Лекин шахсий манфаатга интилиш шаклидаги индивидуализм тан олинмаган. Боз устига индивидуал «айб» учун жамоа жавоб берган, ўзига хос «жамоавий жавобгарлик» тамойили қарор топган ва ўрта асрларгача баъзи бир масалаларда сақланиб қолган.

Аслида жамоавий жавобгарлик илдизлари жуда қадим замонларга, тотемистик қарашларга бориб тақалади. Маълумки, ҳар бир уруғнинг асотирий асосчиси – уруғбошиси ҳисобланган муқаддас ҳайвони – тотеми бўлган. Тотем ҳайвонга сиғинилган. Унга зарар етказиш, ов қилиш, ҳатто унинг номини тилга олиш гуноҳ саналган. Лекин ибтидоий уруғ бир йилда бир марта тотем ҳайвонни қурбонликка келтирган, унинг гўштини уруғнинг барча аъзолари биргаликда истеъмол қилишган. Бу уларга муқаддас тотем томонидан рухий ва жисмоний куч-қудрат, овда, ҳаётда омад ва бошқа уруғлар билан курашда зафар ато этади деб ишонилган. Тотем ҳайвонни қурбонликка келтиргани учун уруғ аъзолари ҳаммаси бирдай жамоавий жавобгарликни бўйнига олган. Қурбонликнинг муқаддас куч-қудратидан ҳам бирдай баҳраманд бўлган.

«Жамоавий жавобгарлик» меъёри негизида ўтмишда билиб ёки билмасдан бирор уруғ вакили бошқа уруғ вакилини ўлдириб қўйса ёки офир жароҳат етказса, ўша уруғдан қасос олиш одати вужудга келган: бундай пайтда бевосита айбдорни жазолаш муҳим ҳисобланмаган, «айбдор» оиланинг, уруғнинг ҳар қандай вакилини жазолаш мумкин ҳисобланган. Офир-

роқ айб учун ҳатто бутун уруғ жазога тортилган. Асо-тирий тафаккур маҳсули бўлган бу меъёр анча транс-формациялашган шаклда анъанавий тафаккурда ҳам сақланиб қолган. Ўрта асрларда уруш пайтлари баъзи бир шаҳарлар аҳолисининг тўлиқ қириб ташланиши (қатли ом) ўша меъёрнинг бошқа шароитда намоён бўлишидир.

Анъанавий тафаккурда бу меъёрнинг иллатлари тўлиқ бартараф этилмайди. У қайсидир кўринишда аҳён-аҳёнда бўй кўрсатиб қолади. Масалан, совет дав-рида қатор халқларнинг ўз юртидан бадарға (депорта-ция) қилингани ёки бирор ташкилотда кимдир сиёсий ёки ахлоқий ножўя иш қилиб қўйса, ташкилотнинг раҳбарлари ҳам партиявий жазо олиши (ҳайфсан), ҳатто лавозимидан айрилиб қолиши жамоавий жавоб-гарликнинг янгича шароитда намоён бўлишидан бош-ка нарсга эмас.

Тараққиёт даражаси ва у туғдирган объектив за-рурат ибтидоий тузум шароитида ижтимоий эркинлик-ни ҳам, ижтимоий қарамликни ҳам бирдай инкор эт-ган. Оламини ҳаракатлантирувчи кучлар сифатида турли руҳлар, худолар иродаси, тақдири азал тан олинган. Инсон тақдирини белгиловчи ва ундан устун турувчи кучлар реал мавжуд, инсон ўз тақдирини ўзгартириш-га, ундан қочиб қутулишга ожиз деб ҳисобланган. Олам ҳаракати, ҳар қандай воқеа ва ҳодиса олдиндан белги-лаб қўйилган. Мисол тариқасида ўзбек томошабинла-рига яхши таниш бўлган қадимги хинд эпоси бўйича экранлаштирилган «Рамаяна», «Маҳабхарат» фильм-ларини, Софоклнинг Ўзбек миллий академик театри сахналаштирган «Шоҳ Эдип», «Антигона» фожиала-рини келтириш мумкин. Тўғри, улар ибтидоий синк-ретизм парчалангандан кейинги давр таъсирида анча ўзгарган, аммо тақдири азал ва бошқа баъзи масала-

ларда асотирий тафаккур белгиларини анча сақлаб қолган.

Асотирий тафаккурнинг энг муҳим хусусиятларидан яна бири унинг сиёсий мазмундаги дунёвий ва диний мафкурадан холи эканлигидир. Асотирий тафаккур тор ижтимоий гуруҳлар, синфлар манфаатларини акс эттирмайди, зеро бу даврда одамлар ўртасида ижтимоий-синфий табақаланиш юз бермаган эди. Давлат ҳокимияти ҳам йўқ эди. Шу боис ҳокимият учун кураш, ҳокимиятни қўллаб-қувватлаш ёки муҳолифлик ғояларини олға суриш зарурати пайдо бўлмаган эди. Асотирий тафаккур сиёсат, сиёсий онг, давлат ва ҳуқуқ пайдо бўлишидан анча аввал шаклланган. Диний онг элементлари ибтидоий инсонга хос бўлса-да, лекин диний таълимот, диний ташкилот ва у билан боғлиқ қатъий ибодат маросимчилиги шаклланмаган. Диний эҳтиёжлар шомончилик ва ш.к.лар орқали кондирилган. Шу боис асотирий тафаккурда яққол диний мазмун кўзга ташланмайди.

Ижтимоий амалиёт ривожланиб, илм-фан, адабиёт ва санъат ижоднинг алоҳида турларига айланиши, давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши, ҳуқуқнинг ахлоқдан ажралиб чиқиши, диний эътиқод ва амалиёт ҳам алоҳида тизимга айланиши ибтидоий синкретизмни парчалаб юборди. Натижада асотирий тафаккур оламни идрок этишнинг асосий шакли сифатидаги мавқеидан ажралди. Аммо тўлиқ, беиз йўқолмади. Унинг қолдиқлари, аввало асотириларнинг ўзлари адабиёт ва санъатда, диний тафаккурда бутун антик ва ўрта асрлар давомида анча-мунча сезиларли бўлди, кўп ҳолларда «қурилиш материали» вазифасини ўтади.

Энди асотирилар оламни билишнинг асосий воситаси, олам тўғрисида бирдан-бир ҳақиқат деб қабул қилинмас, кўпроқ мажозий мазмунда талқин қилинар,

ундан ибратли ахлоқий хулосалар чиқарилар эди, ҳатто бугунги кунда ҳам диний тасаввурларда асотирлар катта ўрин тутди. Муқаддас китоблар – Таврот, Инжил, Қуръон ва бошқаларнииг негизини, пойдеворини диний асотирлар ташкил этади. Уларсиз яҳудий, христиан ва ислом дини таълимотлари, мураккаб фалсафаси вужудга келмас эди. Биз юқорида «Рамаёна», «Маҳабҳарат», «Шоҳ Эдип», «Антигона» асарлари кейинги давр таъсирида анча ўзгарган деган эдик. Ушбу фикрни давом эттириб, таъкидламоқчимизки, энг аввало уларда қўшимча сиёсий мазмун, ҳокимиятга муносабат ва тахтга нисбатан ҳуқуқ масалалари акс этган. Шу жиҳатдан бу асарлар фақатгина асотирий тафаккур маҳсули эмас. Уларда ахлоқий мазмун билан бир қаторда, яққол сиёсий, ҳуқуқий ва диний мазмун кўзга ташланади. Ўша даврда сиёсий ва диний манфаатлар кўпинча ўзаро мос келган. Илк пайдо бўлган давлатлар ҳукмдорлари (дастлаб шаҳар-давлат, кейинчалик нисбатан кенгрок ҳудуд, воҳа, водий микёсида ва ҳ.к.) ҳокимиятнинг илоҳий эканлиги, худолар томонидан берилишини, шу боис ҳокимиятга қарши чиқиш худолар иродасига қарши чиқиш билан тенг эканлигини халқ онгига сингдиришга уринган. Шу сабабли ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун ҳокимият диндан фойдаланган. Ўз навбатида диний ташкилот ҳам давлат томонидан қўллаб-қувватланишга, ибодатхоналар, маъбудлар қуришга, шаккоклик қиладиганларни давлат ёрдамида жазолашга муҳтож бўлган.

Давлат бошқа худудларни босиб олишдан, диний ташкилот эса ўз таълимотини янги худуд аҳолиси ўртасида тарқатишдан бирдай манфаатдор бўлганлар. Энди асотирлар дин ёрдамида сиёсийлаштирилган ва мафкуралаштирилган қулдорлик жамиятида асотирлар сақланиб қолган бўлса-да, асотирий тафаккур аста-

секин дастлаб юқори табақалар ва илм-фан аҳли орасида, кейинроқ бошқа табақалар орасида ҳам бархам топди. Илмий, фалсафий, диний, эстетик, ахлоқий, ҳуқуқий қарашлар ижтимоий онгнинг алоҳида шакллари сифатида юзага чиқиши тегишли назарий қарашларни ва умуман назарий тафаккурни вужудга келтирди.

Назарий, илмий тафаккур, моҳиятига кўра, асо-тирий тафаккурни инкор қилади. Маълумки, илм-фан аниқ далилларга ёки мантиқий исботларга таянади. У далил кам бўлса ҳам тадқиқот ибтидосида ривоятга эмас, балки илмий фараз (гипотеза) га таянади. Ривоятдан илмий фараз мантиқий асослангани, табиат ва жамият қонун-қоидаларига зид келмаслиги, ҳақиқатга айланиши эҳтимоли юқорилиги, конкрет илмий муаммо билан боғлиқлиги билан кескин фарк қилади.

Илмий тафаккур ривоятдан фойдаланганида ҳам уни кўшимча, иккинчи даражали сабаб ёки қиёсий образли далил сифатида келтиради. Ушбу маънода тарих фанинииг отаси Ҳеродот томонидан форслар ва элли-лар ўртасидаги урушнинг сабабларини гўёки асослай-диган ривоятларнинг келтирилиши характерлидир. Ҳеродот ривоятларни келтирар экан, аниқ исботланган факт, сабаб деб талқин қилмайди, балки авлодлардан авлодларга оғзаки ўтиб келаётган, ҳар икки томондан, фақат айбларни бир-бирига тўнқаб, сабаб сифатида қабул қилинганини эътироф этади ва аслида уруш-ларга сабаб бўлган воқеалар шундай кечганми ёки йўқми, бу номаълумлигини бир неча бор таъкидлай-ди. Эътироф этиш лозимки, Ҳеродот ижоди тарих фанининг туғилиши давридир. Ҳали тарихга оид илмий тафаккур яхши ривожланмаган, энди тетапоя бўла бош-лаган давр эди. Фукидид ва Ксенофонт ижодида биз

сабабиятга муносабат янада жиддийлашганининг, анча илмийлашганининг гувоҳи бўламыз.

Илк цивилизациялар даврида кенг омма онги, тафаккури асотирий эди. Буни давлатнинг ҳукмрон мафқурасига айланган диний таълимотлар ҳисобга олган. Биринчидан, уларнинг ўзи эски асотирий ақидаларнинг қайта ишланган, бойитилган, ўзгартирилган негизида вужудга келган; иккинчидан, юқорида таъкидланганидек, сиёсий ва эътиқодий мажбурийлик вазифасини юклаган. Диний таълимотларда асотирий тафаккур унсурлари мантикий-назарий тафаккур унсурлари билан эклектик тарзда қоришиб кетган.

Ибтидоий жамиятда халқ оғзаки ижодининг аксарият жанрлари – ривоят, афсона, эртак, масал, қабилалар иттифоқлари вужудга келганда, қахрамонлик эпослари шаклланган. Қулдорлик жамиятига, илк цивилизацияларга ўтиш даврида ғоявий-сиёсий ва диний-эътиқодий мазмун касб этган асотирлар давлат ҳокимияти ва диний ташкилотлар томонидан ҳимоя қилинган. Ҳукмрон мафқурага зид қарашлар, мафқуравий анъанага айланган асотирларни ихтиёрий, ўзбошимчалик билан талқин қилиш ман этилган. Бунга жазм қилганлар эса қувғинга учраган ёки қаттиқ жазоланган. Ушбу муносабат билан яна Сукрот қисматини эслаш жоиз.

Антик даврдаёқ йирик империяларнинг вужудга келиши уларнинг диний мафқурасини (давлат мафқурасини) империя таркибига кирувчи турли этнослар орасида ёйилишига олиб келган. Шундай қилиб, дунё миқёсида тарқалувчи диний мафқуралар пайдо бўлиши учун шарт-шароит туғилган. Тўғри, тан олиш лозимки, реал ҳаёт, жамият тараққиёти жуда мураккаб кечган, у ҳеч қачон бир чизиқли бўлмаган. Турли истиснолар кўп учраган. Жамият тараққиётини жўн,

қотиб қолган ва бир хил андозада талқин қилиш мумкин эмас. Биз бу ерда фақат умумий тенденцияни эътироф этмоқдамиз, холос. Аҳмонийлар диний эътиқод масаласида мажбурлаш сиёсатини олиб бормаган бўлса-да, зардуштийлик бутун империя худудида аста-секин тарқала бошлаган. Искандар Мақдуний империясида, ундан кейин пайдо бўлган Салавкийлар, Птолемейлар давлатида, Рим империясида юнон политеистик қарашлари тарқалган.

Асотирий тафаккур ҳозирги замон инсони, ижтимоий-сиёсий, илмий ҳаёти учун хос бўлмаса-да, асотириларнинг ўзи юксак қадрият, маънавий мерос дурдоналари ҳисобланади. Асотирилар инсоният яратган маданий мероснинг илк ва эскирмас қатлами, умминсоний ва миллий бадий меросда тематика, сюжет ва ифода воситалари борасида улкан манба вазифасини ўтаган ва бундан кейин ҳам ўташи мумкин бўлган омил сифатида юксак қадрланади. Замоनावий адабиётда ва санъатда асотирига мурожаат этиш ҳоллари кўплаб учрайди. Масалан, Чингиз Айтматовнинг «Ок кема», «Асрга татиғулик кун», «Қиёмат» асарларида асотирий унсурлардан фойдаланилган. Замоनावий ижодда асотири оламни идрок этиш усули сифатида эмас, балки бадий восита – сюжет унсури ёки ифода воситаси сифатида қўлланилади. Габриэл Гарсиа Маркес ва бошқа латин америкалик айрим ёзувчилар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Айниқса ўз ёзувига нисбатан кеч эга бўлган, қабила-уруғчилик муносабатларидан замоनावий ҳаётга баъзи тарихий босқичларни четлаб ўтган халқлар адабиётида, санъатида асотирилардан, асотирий моделлардан фойдаланиш кенг тарқалган. Бунга мисол қилиб Чет Шимол ва Узоқ Шарқ ёзувчилари ижодини келтириш мумкин. Чукчаларнинг атоқли ёзувчиси Юрий Ритхэу, манси Юван Шесталов, ҳаёт-

дан жуда эрта кўз юмган юкагир Семён Курилов, нивх Владимир Санги ва бошқалар асарларида ўз халқларининг оғзаки ижоди, ривоятлари, афсоналари, асотириларидан унумли фойдаланилганининг гувоҳи бўламиз.

Асотирий тафаккур ибтидоий синкретизм парчаланishi жараёнида ўз ўрнини аста-секин жамият миқёсида анъанавий тафаккур тарзига бўшатиб берди. Лекин анъанавий тафаккур қарор топиб, мустаҳкамланиб олгунга қадар, жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий ҳаётида туб ўзгаришлар юз берди: мулккий нотенглик, ижтимоий табақалар, синфлар, рангбаранг ижтимоий институтлар юзага келди. Ижтимоий онг шакллари нисбатан алоҳидалашди. Илм-фан, адабиёт ва санъат, фалсафа, илоҳиёт каби аклий меҳнатнинг юксак шакллари – ижод турлари вужудга келди. Булар ҳаммаси тафаккур тарзини харҳолда жамият аъзолари юқори табақалари тафаккур тарзини тубдан ўзгартирди. Тафаккурга ижодкорлик ва эркин изланишлар бахш этди. Жаҳоннинг турли минтақаларида қадимги цивилизация ўчоқлари ва мамлакатлари ривожланди.

Қадимги цивилизациялар шаклланиши узоқ давом этди. Зеро, иқтисодий ривожланиш, олам ҳақида ижобий янги билимларнинг тўпланиши анча қийин ва секин кечди. Аммо қадимги цивилизациялар шаклланиб бўлиб, ўз ривожланиш чўққисига чикқач, турғунликка юз тутиб, аста-секин емирила бошлади. Чунки қадимги цивилизациялар асосида ётган ҳукмрон мафкура тафаккур изланишларини, эркинлигини чеклай бошлади. Мавжуд меъёрлар, анъаналар догмалаштирилди.

Бундай ҳолатни биз деярли барча минтақаларда кузатамиз. Антик юнон тафаккурида турғунлик, анъа-

навийлик вужудга келаётганининг илк кўринишларидан бири – Афинада Сукротнинг қатл қилинишидир. Сукротга қўйилган айб сиёсий айб эмас, балки маънавий-эътиқодий айб эди: ёшларни Афинанинг анъанавий маъбудлари ва кадриятларини эъзозлашга эмас, балки янгиларига сифинишга даъват этиш айби эди. Афинада ўша вақтлар суд ҳукми эркин фуқароларнинг тўғридан-тўғри ва яширин овоз бериши орқали чиқарилишини ҳисобга олсак, ҳатто юқори табақалар тафаккури маълум даражада турғунлик ва анъанавийлик касб этганига ишонч ҳосил қиламиз.

Илк ўрта асрлар ва кейинги даврларда тафаккурда эркинлик ва ижодий юксалиш жамиятда кескин ўзгаришлар, энг аввало, янги динлар пайдо бўлиши билан боғлиқ. Шарқда янги пайдо бўлган ва тезда турли минтақаларга тарқалган ислом дини тафаккурга қудратли ижодий рағбат бахш этди ва буюк цивилизация яратди. Фарбда ўрта асрлар сўнгида протестантизм худди шундай роль ўйнади. Лекин ислом мамлакатларида аста-секин мафкуравий догматизм тафаккур эркинлигини чеклаб, анъанавий тафаккурни яна тиклади. Феодализм ривожланган сайин ғоявий мутаассиблик кучаяди. Давлат ва диний ташкилот (черков, масжид ва ш.к.) биргаликда ҳукмрон мафқурани қатъий ҳимоя қилади ва тафаккур эркинлигига динга зид келмайдиган доирадагина руҳсат этади. Ушбу муносабат билан Ғаззолийнинг илм-фанга муносабатини эслаш ўринлидир. Ғаззолий фанларни динга бевосита ва билвосита таъсиридан келиб чиқиб, уч тоифага бўлган. Динга хизмат қилувчи илмлар (яъни шаръий илмлар), динга зид илмлар (улар қаторига фалсафани ҳам киритган ва мутаассибларча курашган) ва динга «фойдаси ҳам, зарари ҳам тегмайдиган» илмлар. Сўнги тоифага у фақат математик фанларни киритган. Ҳар қандай дунё-

вий фанларга қарши бўлиб, фақат шаръий илмларга рухсат бериш лозим деган ўша пайтдаги бошқа диний мутаассибларни математик илмларга (арифметика, геометрия, астрономия) қарши чикмасликка чақирган. XVI асрдан бошлаб ислом мамлакатлари тараққиётда ортда қолиб, ҳатто аввалги ютуқларини ҳам сақлаб қололмади. Ғарбда эса вужудга келган капитализм диний мафқураининг ҳукмронлигини бекор қилди. Бу тафаккур эркинлигига янги уфқлар очди.

Европада капитализм ривожланишининг илк давридан бошлаб давлат мафқураси черков таъсиридан чиқа бошлади. Охир-оқибатда давлат мафқураси дунёвий мафқурага айланди. У давлат ҳокимияти ва буржуазия манфаатини миллий манфаат сифатида талқин қилди, зодагонларнинг, аристократиянинг манфаатларини ҳимоя қилувчи эски мафқурага қарши курашди. Бундай вазиятда оқибатда католик черков ҳам ўзини ислоҳ қилишдан ва қарор топаётган янги воқеликка мослашишдан бошқа чора топа олмади. У протестантизм билан узоқ ва муваффақиятсиз курашиб ўзининг баъзи бир даъволаридан воз кечишга, аввал инквизиция судлари (диний догмаларга зид қарашларга, эркин тафаккур услубига, илм-фан, санъатнинг черковдан мустақил ривожланишига қарши қўлланилган католик черкови суди) фаолиятини тўхтатиб қўйишга, кейинроқ уларни тамомила тарқатиб юборишга, дунёқараш ва эътиқод масалаларида анча-мунча либераллашишга мажбур бўлган эди. Айни пайтда капитализм оёққа туриб, кучая борган сайин ёш давлатлар мафқурасида миллатчилик ва шовинизм кучая борди. У мустамлакачилик сиёсатини ёқлаб, тажовузкор мафқурага айланди. Шарқ ва Ғарбни, Шимол ва Жанубни бир бирига қарама-қарши қўядиган ирқий ва синфий нотенгликни «асослайдиган» назариялар пай-

до бўлди. Лекин капиталистик рақобат, илм-фан ва техника ютуқларини ишлаб чиқаришга, ҳарбий соҳага (мустамлакаларни итоатда сақлаш ва янгиларини кўпайтириш, ўзга рақобатчи давлатларга уларни бериб қўймаслик учун) жорий қилиш зарурати, бир томондан, тафаккурни муттасил рационаллаштирди, иккинчи томондан — турғунлик ва догматизм қарор топишига қарши тўсиқлардан бири бўлиб хизмат қилди.

Тафаккурнинг цивилизация тараққиёти билан узвий боғлиқлиги ҳақида бир оз кенгроқ тўхталиш мақсадга мувофиқ. Цивилизация юксалиши давомида тафаккур тез бойиб, изланишлар олиб боради. Илм-фанда, адабиёт ва санъатда, фалсафа ва диний илмларда кашфиётлар юз беради, услублар такомиллашади. Муҳолиф фикрлар баҳси, услублар рақобати кўзга ташланади. Цивилизация ўз юксалишининг юқори нуқтасидан ўтгандан кейин, ижоднинг айрим соҳаларида хусусий ютуқлар қўлга киритилса-да, аста-секин ўзини-ўзи такрорлаш, тақлидчилик ва турғунлик аломатлари пайдо бўла бошлайди. Тафаккурда догматизм ва авторитар фикрга мослашиш кучаяди. Маънавий ҳаётда илм-фан ва санъатда янги изланишлар сўниб, мазмунан ва шаклан ранг-баранглик ўрнига бир хиллик, эпигонлик тарқалади. Маънавий ҳаётда, тафаккурда дастлаб турғунлик, сўнгра инкироз юз беради. Бу оқибатда жамиятнинг барча соҳаларини — сиёсий ҳокимият фаолиятини, иқтисодни, ижтимоий алоқаларни, маданиятни камраб олади. Мавжуд цивилизация ички ва ташқи зарбаларга дош беролмасдан, ўз ўрнини бошқа цивилизацияга бўшатиб беради. Тафаккур янги ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маданий негизга кўчади.

Янги негизга кўчган тафаккур маънавий ҳаётда ама-

лий ва назарий жихатдан дастлаб аввалги негиздаги тафаккурга нисбатан самарасиз бўлиши мумкин. Лекин бир нарсадан устун бўлади: у янги мулкӣ ва иктисодий муносабатларга йўл очадикӣ, бу жамият аъзолари аксариятининг манфаатларига тўлиқ ёки қисман мос келади. Масалан, исломга асосланган тафаккур Эрон ва Марказий Осиёга кириб келганда, зардуштийликка асосланган тафаккур тарзидан илм-фан, адабиёт ва санъатни ривожлантириш бобида актуал жихатдан анча заиф эди. Аммо салоҳият жихатидан жамиятни ривожлантириш бобида устун эди. Илм-фанни ривожлантириш бобида эса салоҳияти (потенциал имкониятлари) кам эмас эди. Илк исломга хос демократизм, эгалитаризм, илмга нисбатан бағрикенглик ва чанқоқлик тезда ўз самарасини берди. Ислом дастлаб эски тузумни нафақат ҳарбий куч ёрдамида, шунингдек иқтисодий ва ижтимоий турмушда яратган нисбатан эркинлиги билан енгди. Кейин эса илм-фанда уни ортда қолдирди. Фақат санъатнинг баъзи бир турлари инқирозга учради.

Илк христианлик мафқурасига асосланган тафаккур тарзи антик даврнинг политеизм негиздаги тафаккур тарзига нисбатан илм-фанни, адабиёт ва санъатни, маънавий маданиятни ривожлантириш имкониятлари бўйича дастлаб жуда ночор эди. Европаликларнинг ўзлари Уйғониш давригача христиан олами ни зулмат ва қора кучлар васвасаси даври деб баҳолаши бежиз эмас. Европада бу даврда на Платон, Аристотель, Пифагор, Эвклид, Птолемей, Архимед, Цельс, Гален (Жолинус) сингари илм-фан даҳоларини, на Ҳомер, Эсхил, Софокл, Еврипид, Аристофан, Вергилий, Овидий, Гораций сингари буюк шоир ва драматургларни, на номлари келтирилмаган буюк рассомлар, хайкалтарошлар, меъморларни кўрамыз.

Лекин илк христианликка асосланган тафаккур худо олдида барча бандалар тенглигини, куллар ҳам кулдорлар сингари худонинг бандаси эканлигини, иқтисодиётда эгалитаризм ва бошқа янги тамойилларни олға сурди. Оқибатда кулдорлик тузумига нисбатан бир оз устун бўлган европача феодализмга йўл очди. Жамият тараққиётини зимдан тайёрлай бошлади. Христианлик исломга нисбатан 6 аср илгари вужудга келган бўлса-да, исломдан 9 аср кейин ижтимоий тараққиётга йўл оча олди. Ва у очган янги имкониятлар, тан олиш жоизки, 7–8-асрларда ислом очган имкониятлардан кучлироқ эди. Бу даврга келиб эса (XVI аср) ислом мафкурасига асосланган тафаккур анъанавий тафаккурга айланиб бўлган эди.

Ренессанс (Европа Уйғониш даври) христиан динининг инсонга, жамиятга муносабатини, христиан ахлоқини, эстетик қарашларини қаттиқ танқид остига олди, гуманизм (инсонпарварлик) ғоясини олға сурди, шахс маифаатларини, индивидуализмни маънавий ва ахлоқий жихатдан оқлади. Антик даврнинг гедонизм ва эвдемонизм тамойилларини янгича шароитга мослаб тиклади. Тафаккур эркинлигига, илм-фан, санъат ва адабиёт ривожланишига, жамият дунёқараши, ахлоқий ва эстетик меъёрлари ўзгаришига йўл очди. Оқибатда Реформацияга, черков ислоҳига, протестантизм пайдо бўлишига маънавий замин яратди. Протестантизм ўз навбатида туғилиб келаётган капитализмнинг маънавий-ахлоқий таянчига айланди, унинг қарор топишини тезлаштирди. Ривожланиши мобайнида анъанавий тафаккур бир неча тарихий босқичлардан ўтган. Улар орасида шартли равишда кулдорлик даври (антик) босқичи, феодализм даври босқичи, фашистик ва расистик ҳамда социалистик давр босқичларини ажратиш кўрсатиш мумкин.

Анъанавий тафаккурнинг биринчи босқичида жамият аъзолари онгида асотирий тафаккур қолдиқлари анча кўп сақланиб қолган, айниқса қуйи, авом табақалар онгида. Бу даврда анъанавий тафаккур анча сиёсийлашган ва динийлашган бўлса-да, тўлиқ клерикаллашмаган, яъни диний мафкурага тўлиқ бўйсундирилмаган. Чунки оламшумул динлар ҳали ёш бўлган, уларнинг илоҳиёт таълимотлари, маросимчилик удумлари шаклланиши давом этаётган эди. Шу сабабли улар жамият маънавий ҳаётини тўлиқ қамраб ололмаган, динларнинг ичида ҳам турли мазҳаблар, оқимлар, фирқалар, ўзаро фарқ қиладиган мактаблар шаклланиши давом этаётган эди. Ҳали оламшумул динлар жамият маънавий ҳаётида яқка ҳукмрон бўлишга улгурмаган, одамлар тарихий хотирасида миллий ва маҳаллий динлар, эски эътиқодлар тўлиқ унутилмаган, уларнинг жамият ҳаётига таъсири анча-мунча сақланиб қолган эди.

Феодализм даври босқичида анъанавий тафаккурнинг классик шакли вужудга келади. Ушбу босқичда жамият аъзолари онгида асотирий тафаккур таъсири жуда заифлашиб, кўп ҳолларда умуман барҳам топиб кетган (асотирларнинг ўзлари эмас. Улар энди диний асотирлар кўринишида тафаккурнинг универсал модели эмас, балки кўпчилик воситаларидан бирига айланган). Анъанавий тафаккурнинг классик шакли мазмунида диний ақидалар, догматлар, умуман теология (илоҳиёт илми) ва клерикализмнинг таъсири кучли намоён бўлади. Айниқса ўрта табақалар онгида клерикализм дунёвийликка устунлик қилади. Ижтимоий ҳаёт ҳам, маиший турмуш ҳам диний қоидалар, ақидалар ва меъёрлар негизида кечган.

Анъанавий тафаккурнинг тарихан қисқа умр кўрган XX аср диктатуралари билан боғлиқ тоталитар босқи-

чи. Бу босқичда турли шаклдаги фашистик (Муссолини, Гитлер, Франко, Салазар ҳокимияти пайтидаги Италия, Германия, Испания, Португалия), расистик (апартеид пайтидаги Жанубий Африка Республикаси, собиқ жанубий Родезия ва ш.к.), социалистик тафаккур шакллари вужудга келган. Улар бир-биридан кескин фарқ қилсалар-да, аммо тоталитар ва репрессив моҳиятига кўра ўзаро яқин бўлган. Улар диний эмас, балки дунёвийлиги, ҳатто атеистик характери (социалистик тафаккур) билан ажралиб турган. Фашистик тафаккур ўта миллатчиликка, шовинизмга, амалиётда баъзи бир ғайриинсоний тамойилларга таянса, социалистик тафаккур, аксинча, кўп ҳолларда инсонпарварлик, байналмилалчилик, халқлар дўстлиги, тенглик каби энг жозибадор ғояларни шиор қилиб олган ва амалда ҳаётга жорий қилишга уринган (социализмнинг уларни ҳаётга жорий қилолмагани – бу бошқа масала). Ташқи жихатдан бир-бирига қарама-қарши бўлса-да, ҳар иккала тузум ҳам инсонни ўзлари режалаштирган жамиятни қуришда оддий бир мурват, «қурилиш материали» деб билган. Давлат манфаати нафақат алоҳида инсон манфаатига, зарур бўлса, бутун жамият манфаатига қарши қўйилган. Ҳар иккала тузум жамиятда казармача тартиб, интизом ўрнатишга, фуқароларни бир хил фикрлайдиган қилиб тарбиялашга интиланган. Қаршилик кўрсатганларни аёвсиз қатағон қилган.

Авторитар бошқарув (диктатура) ва авторитар фикрга тобелик иккала тузумда ҳам дохийпарастликни, шахсга сифинишни келтириб чиқарган. Дохий фикри, тўғри ёки нотўғрилигидан қатъи назар, олий ҳақиқат деб қабул қилинган, чунки дохийга табиат гениал ақл ва ички сезги ато этганлиги боис, у ҳар қандай олимга, фанга нисбатан ҳақиқатни эртарок, теранроқ пайқайди,

деб хисобланган. Фан, олимлар адашишлари мумкин, зеро улар ўз даври имкониятлари билан чегараланади, дохий эса, албатта, даврдан анча илгарилаб кетади деб ишонилган. Бундай тарзда фикрлаш, дохий ақлини ғайриинсоний, ғайритабиий қудратга эга деб баҳолаш мистицизмнинг нақ ўзгинасидир.

Ҳар иккала тузум гуманитар илмларни ўта сиёсийлаштирган ва мафқуралаштирган, ижтимоий фикрни қудратли ташвиқот ва ОАВ орқали ўзларига керакли йўналишда шакллантирган ва бошқарган. Табиатшунослик фанлари ривожланиши учун, айниқса техника ва технологиялар билан боғлиқ тадқиқотлар учун шароит яратган. Аммо уларни ҳам, иложи топилса, ўз мафқураларига хизмат қилдиришга уринган. Масалан, фашистлар Германиясида евгеникадан арий ирқининг бошқалардан устунлигини, баъзи бир халқларнинг табиатан туғма ноқобиллигини исботлашда фойдаланмоқчи бўлишган. Собиқ СССР да эса бунинг тескариси рўй берган: евгеника умуман фан эмас деб эълон қилинган ва тақиқланган.

Бугунги кунда ривожланаётган мамлакатлардаги тафаккур шакли ниҳоятда мураккаб, зиддиятли ҳодисадир. Гарчи кенг омма онгида эски тафаккур колдиқлари сезиларли даражада сақланиб қолган бўлса-да, уни анъанавий тафаккур дейиш мумкин эмас. Айни пайтда у либерал, демократик эркин тафаккур ҳам эмас. Ривожланаётган мамлакатлар аҳолиси тафаккури эклектик деб баҳоланса, тўғрироқ бўлади. Унда феодализмдан қолган анъанавий унсурлар, анъанавий қадриятлар ва баҳолар тизими, постколониализм зиддиятлари ва неоколониализм хавфи туғдирган тушунчалар, баҳолар, қарашлар, ижтимоий мўлжаллар минтақавий ва ички этник можаролар туфайли вужудга келган маҳаллийчилик, миллатчилик, социалистик,

тоталитар, диний-экстремистик ҳамда либерал-демократик тафаккур унсурлари эклектик тарзда қоришиб кетган. Турли мамлакатлар аҳолиси, айниқса ўрта табақалари онгида бу унсурлар нисбати турлича. Шунга қараб уларнинг ижтимоий-сиёсий вазияти, турмуш фаровонлиги ва ривожланиш даражаси ўзаро фарқ қилади. Тўғри, кейинги ҳолатга бу мамлакатларнинг табиий захиралари, қазилма бойликлари ҳам кучли таъсир кўрсатади. Лекин ижтимоий-сиёсий барқарорлик йўқ жойда катта бойликлар ҳам тўқ, фаровон турмушга асос бўла олмайди.

Иқтисодий тафаккурда ва муносабатларда эркинликка, бозор тамойилларига, ишлаб чиқаришда илмий-техника тараққиётини жорий қилишга мўлжал олган мамлакатлар нисбатан тез юксалди. Уларнинг айримлари (Жанубий Корея, Сингапур, Малайзия, Тайвань, Таиланд ва ш.к.) кўп кўрсаткичлари, аҳолисини турмуш даражаси бўйича ривожланган Ғарб мамлакатларига яқинлашиб қолди. Лекин иқтисодий муносабатларни диний қадриятларга мослаштиришга уринаётган, нафақат иқтисодий қарашларни, концепцияларни, умуман тафаккурни диний ёки бошқа догматик қарашлар, назариялар билан чеклаб қўйган мамлакатларнинг айримлари эса ўз аҳолисини очликдан саклашда ҳам қийналиб қолмоқдалар (Шимолий Корея, баъзи бир Осиё ва Африка мамлакатлари).

Анъанавий тафаккур – анча мураккаб, ранг-баранг конкрет йўналишлардан иборат ҳодиса. Унда нисбатан алоҳидалашган фалсафий, илмий, диний, ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик қарашлар, назариялар, таълимотлар ажралиб туради. Унда ички зиддиятлар яққол кўзга ташланади. Анъанавий тафаккур оламини идрок этишининг, олам инъикосининг ички яхлит, универсал модели эмас. Лекин унга тизим сифатида муштараклик,

ўзига хос умумийлик, «универсаллик» бахш этувчи тамойиллар мавжуд. Бу энг аввало ҳукмрон мафқура-нинг догмалари ва фундаментал тушунчаларидир. Ўрта асрларда улар диний мазмундаги, социалистик мамла-катларда дунёвий мазмундаги тушунчалар бўлган. Анъанавий тафаккурнинг «универсаллиги» шартлидир.

Бу тамойиллар, бизнинг назаримизда, қўидаги-лардан ташкил топган:

1. Анъанавий тафаккур ҳам, асотирий тафаккур сингари, мазмунан авторитардир. Унда обрўли шахс ва жамоа фикри, давлат ва диний институтларнинг мафқуравий талаблари, қарашлари, қоидалари ҳукм-ронлик қилади. Бу нафақат сиёсий, ижтимоий-иқти-содий ва маънавий-маданий ҳаётда, ҳатто илм-фанда, шу жумладан, баъзан табиатшуносликда ҳам намоён бўлади (илм-фанда, албатта, сал бошқачароқ кўриниш-да. Совет даврида ХХ асрнинг 60-йилларига қадар мафқуравий талаблардан келиб чиқиб генетика ва кибернетика фанларининг чекланганини эшлаш кифо-ядир. Худди шундай чеклашлардан физика фанини атом ва термойдро қуролларини яратиш, икки система ўрта-сида авж олган қуролланиш пойғаси сақлаб қолган). Лекин анъанавий тафаккурдаги авторитаризм асоти-рий тафаккур авторитаризмидан фарқ қилади. Анъа-навий тафаккурда турли фалсафий, диний оқимлар, мазҳаблар, бадий услублар вужудга келиб, тафаккур ранг-баранглик сари ривожланади. Аммо ҳар бир янги таълимотнинг ўзи мазмунан авторитарликка, догма-тизмга, мантиқий далиллашда схоластика ва софисти-кага асосланади ёки муайян даврдан кейин шунга ин-тилади. Айниқса бу ҳолат янги таълимотларнинг асос-чилари қарашлари ва гоёларида ҳам кўпроқ уларнинг давомчилари тафакқурига хос. Таълимот асосчисининг қарашлари, тафакқури камчиликлардан, тарихий чек-

ланганликдан холи бўлмаса-да, ўз даври учун анча илғор, танқидий, ижодий янгиликларга бойлиги, догматизмдан йироқлиги билан ажралиб туриши мумкин. Аммо унинг давомчилари, эпигонларига танқидийлик ва ижодий муносабат етишмайди. Натижада янги таълимот бирдан-бир ҳақиқат сифатида талқин қилинади, унинг кучли томонлари ҳам, мавжуд камчиликлари ва тарихий чегараланганлиги ҳам ўзаро фарқланмасдан догматлаштирилади. Таълимот ижодий ривожлантирилиш ўрнига ҳаётнинг турли масалаларига боғлаб тафсир қилинади ва шархланади.

Платон ва Аристотель қарашлари, таълимотлари бутун ўрта асрлар давомида (Платон, айниқса, Аристотель таълимоти ислом фани ва маданияти юксалиши даврида буюк аждодларимиз томонидан анча ривожлантирилди. Бу энг аввало Форобий, Ибн Сино ва Ибн Рушдга тааллуқли. Лекин ўша даврда ҳам ислом олимлари орасида ҳам догматиклар кўп эди), марксизм-ленинизм совет даврида догматлаштирилганини, энг обрўли таълимотлар деб қабул қилингани бежиз эмас. Анъанавий тафаккур даражасида бир таълимот иккинчи муҳолиф таълимотни танқид қилиши мумкин ва амалда шундай бўлади. Лекин танқиднинг ўзи, бахслар кўпинча холислик, илмийлик нуқтаи назаридан эмас, мафкуравий мақсадга мувофиқлик ва авторитаризм нуқтаи назаридан олиб борилади. Баъзан эса ғоявий мутаассибликка айланади.

Асотирий тафаккур учун ғоявий мутаассиблик ҳос эмас. Бир-бирига мос келмаган асотирий дунёқарашлар тўқнашган жойда кўпинча эклектик қоришув натижасида янги қарашлар вужудга келгани маданият тарихидан маълум. Анъанавий тафаккурда ғоявий мутаассиблик потенциал тарзда яширин. Ўзига қулай шароитда у юзага чиқиши ва жамиятга катта зарар

келтириши мумкин. Ўрта асрларда ҳатто бир дин доирасида турли мазҳаблар, оқимлар ўртасида юз берган қонли тўқнашувлар, ғоявий муросасизлик бунга мисол бўла олади.

Марксизм дастлаб анъанавий тафаккур тарзи сифатида эмас, аксинча, танқидий таълимот сифатида юзага келди. Маркс ҳатто файласуфлар шу пайтгача оламни турлича тушунтириб келдилар, аслида вазифа оламни ўзгартиришдир, деганида ўз таълимотининг пировард мақсади ва тарихий даъвосини ифодалаган эди. Аммо Октябрь тўнтаришидан аввалги Россия шароитида, кейин совет даврида марксизмнинг ўзи анъанавий тафаккурнинг янгича шаклига айланди. Марксизмга хос синфий ёндашув, муроса билмаслик, авторитаризмга мойиллик оқибат-натижада унинг дастлабки шаклланиш даври учун хос бўлган танқидий, ижодий руҳни сўндирди. Унинг деформациялашган, ўта сиёсийлаштирилган ленинизм, троцкизм, сталинизм, маоизм ва бошқа ш.к. шакллари нафақат авторитар мазмун касб этди, шунингдек, ўзга қараш вакилларини сиёсий репрессия қилишни ёқлади ва амалда қўллади. Бундай шароитда тафаккур эркинлиги ҳақида гапиришнинг ўзи ортиқча.

Хуллас, марксизм ва унинг турли миллий мактаблари анъанавий тафаккурнинг тажовузкор шаклига айланди. Бугунги кунда ваҳхобийлик, ҳизбут таҳрир ва уларга ўхшаш диний-экстремистик оқимлар асосида ётган фикрлаш услуби ҳам анъанавий тафаккурнинг бошқача кўринишдаги тажовузкор шакллари дир.

2. Догматизм анъанавий тафаккурнинг асосий белгиларидан биридир. Анъанавий тафаккурда биринчи навбатда анъаналар догматизми ҳукмронлик қилади — бу ижтимоий турмуш анъаналарими (урф-одатлар, удумлар ва ш.к.), сиёсий бошқарув анъаналарими,

илмий ёки бадий-эстетик анъаналарми – бундан қатъи назар. Анъана эса бирданига тайёр ҳолда вужудга келиб қолмайди. У барқарор шакл ва мазмунга эга бўлгунга қадар, жамиятда нисбатан кенг тарқалиб, энг обрўли гуруҳлар, оксоқоллар, раҳбарлар, олимлар (илмий анъаналар) томонидан юқори баҳоланиб, эътироф этилгунга қадар анча узоқ вақт давомида «такомиллашади», «сайқал топади», эволюцион ўзгаради. Мана шу даврда у жамият ривожланишига сезиларли ижобий таъсир кўрсатади, янгиликлар яратади.

Ўрта асрлар Шарқ адабиётида, ижтимоий фикрлар эволюцияси жараёнида анъаналар шаклланиб, қатъий авторитар андозаларга айланишига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Совет адабиётида (социалистик реализм услуби, ижобий қаҳрамон масаласи ва х.к.) ва ижтимоий фанларида ҳам XX аср 30-йилларидан эътиборан биз анъаналар авторитаризмига дуч келамиз.

Шу боис анъанавий тафаккурни бир чизиқли, жўн тафаккур шакли сифатида тасаввур қилиш ярамайди. У анча зиддиятли. У ҳар бир янги соҳада, айниқса жамиятда кескин бурилишлар юз бераётган пайтда ҳатто баъзан новаторлик унсурларини қўллаб, эски догматик қарашларни анча-мунча янгилаши мумкин. Аммо оқибатда янги ютуқлар ва кашфиётлар ортиқча баҳоланиб, тақлид учун намунага, андозага айлантирилади, догматлаштирилади.

3. Асотирий тафаккур ҳукмронлик қилган даврда шахс индивидуализми куртаклари пайдо бўлган, лекин ривожланмаган, иккинчи ўринда турган. Шу боис асотирий тафаккур очиқчасига шахс манфаатларига қарши курашмаган, зеро бунга ҳеч қандай эҳтиёж йўқ эди. Анъанавий тафаккур даврида алоҳида шахс ман-

фаатлари якқол намоён бўлди. Баъзан ҳатто бутун жамиятга буюк шахс иродасини ўтказиш даражасига бориб етди. Миср фиръавнлари, қадимги деспотик давлатлар ҳукмдорлари, Искандар Макдуний кабилар фаолиятини эслаш жоиз. Лекин қадимги деспотлар тезда илоҳийлаштирилди, улар шахсига сифиниш ўрнатилди (яна ўша догматизмнинг, анъана андозасининг эътиқоддаги бир кўриниши). Илм-фанда ҳам буюк асарлар, таълимотлар догматлаштирилди (юқорида Аристотель ва Платонни элаган эдик). Масалан, Конфуций таълимоти ҳатто аста-секин динга айлантирилди. Атоқли буюк шахслар билан боғлиқ бўлмаган ҳолларда шахс манфаати нафақат инкор қилинди, ҳатто унга қарши ғоявий кураш олиб борилди. Асотирий тафаккурда биз бундай курашни кузатмаймиз. Умуман олганда, алоҳида шахс манфаатлари анъанавий тафаккур томонидан инкор қилинади, жамоавий ва корпоратив манфаатларга тўлиқ бўйсундирилади (аслида эса улар ўзаро мувофиқлаштирилиши, уйғунлаштирилиши керак. Бу эса демократик жамиятда, эркин тафаккур шароитида амалга ошади). Анъанавий тафаккур томонидан алоҳида шахс манфаатларининг инкор қилинишини жамият тараққиётининг паст даражаси тақозо этади. Биринчидан, одамлар фақат ҳамжихат бўлиб, биргаликда табиат қийинчиликларини енгиши, ўзларининг ишлаб чиқариш ва турмуш эҳтиёжларини қондиришлари мумкин эди. Дехқонлар ариқ ёки канал қазиб келишлари учун бирлашишга мажбур эдилар. Келтирилган сувни адолатли, экин майдонига қараб тенг улушда тақсимлаш зарурати алоҳида кишилар манфаатига устуворлик бермасликни «мафкуравий жиҳатдан» асослар эди (мулкий нотенглик туфайли унга қай даражада қатъий риоя қилингани — бу бошқа масала).

Шаҳарларда ҳам хунармандлар маҳсулотларини келишилган нархда сотишдан, бозорда нархни барқарор сақлаб туришдан манфаатдор. Хунармандлар оилалари имкониятлари, одатда, бир хил бўлмайди. Масалан, қайсидир хунарманднинг 4 ўғли, 3 қизи бор. Ўғиллари отаси билан бирга анча буюм ишлаб чиқаришлари мумкин. Иккинчи бир хунарманднинг эса 2 ўғли ва 6 та қизи бор. Рўзгор харажатлари иккинчисиникида кўпроқ, лекин ишлаб чиқарадиган маҳсулоти камроқ. Агар биринчи хунарманд маҳсулотларини бир оз арзонлаштира, иккинчиси синиб қолиши ҳеч гап эмас. Бундан ташқари, ҳеч бир оила касаллик ёки бошқа шунга ўхшаш фавқулодда ташвишлардан кафолатланмаган. Агар оиланинг асосий боқувчиси – оила бошлиғи, бош уста маълум муддатга ишга яроқсиз бўлиб қолса, оила иқтисодий қийин аҳволга тушиб қолган. Шу сабабли хунармандлар, касиблар корпоратив манфаатларидан келиб чиқиб, маҳсулот нархини ва кўп ҳолларда сифатини ҳам бир хил сақлашга уринганлар. Кимнингдир бошқалардан ўзиб кетишига, ўз манфаатларини устун қўйишига йўл берилмаган. Энг яхши усталар алоҳида буюртмалар бўйича ўз дурдона буюмларини ясаганлар, бошқа ҳолларда касбдошларидан фарқ қилмаган.

Иқтисодий ночорлик аҳолининг аксарият қисмида ҳамжихат бўлишни, жамоавийликни, ўзаро бир-бирини қўллаб-қувватлашни рағбатлантириб, ўзбошимчаликни, индивидуализм ва шахсий мустақилликни қоралайдиган қарашларни вужудга келтирган, жамоа манфаатларига хизмат қилувчи меъёрлар ва ғояларнинг устунлигини таъминлаган.

Балки бу аслида одамлар онгида сақланиб қолган йиртқич ҳайвонлардан ўзини ҳимоя қилишда, озиқ-овқат топишда уруф аъзоларининг жамоавий жавоб-

гарлигини акс эттирувчи архетипнинг колдифидир. Лекин ушбу ходисани онгдаги архетип колдифи деб баҳолаганда ҳам, унинг юзага чиқишининг асосий сабабларидан бири қашшоқлик, иқтисодий ночорликдир. Айни пайтда иқтисодий колоқлик, ночорлик индивидуал номукаммаллик туйғусини шакллантирган, жамоа олдида шахсни ожиз, ҳуқуқсиз қилиб қўйган ҳар икки ҳолат ҳам инсон онгига, қарашлари ва тафаккурига чекловчи таъсир кўрсатган. У муросағўй, жамоа қоидалари ва анъаналарига содиқ бўлиб тарбия топган ва турмуш кечирган. Тафаккурда турғунлик узок даврлар давомида ҳукм сурган. Тафаккурнинг янги унсурлар билан бойиши жуда секин кечган.

Маълумки, жамиятда қарор топган таълим-тарбия, ахлоқ-одоб тизими, дин мавжуд воқеликка инсонни мослаштиришга, умумқабул қилинган меъёр ва қоидаларни ўзлаштиришда кўмаклашишга хизмат қилади. Бундай ҳолат барча тузумлар учун хос. Инсонни ҳаётга мослаштириш, унга бу борада зарур билимлар ва маънавий мўлжаллар бериш таълим-тарбия, дин ва бошқа ижтимоий институтларнинг бош вазифасидир. Ижтимоий институтлар фаолияти мавжуд тузумни ўзгартиришга эмас, балки мустаҳкамлаш орқали такомиллаштиришга қаратилган. Фақат муҳолифат сифатида пайдо бўладиган янги эътиқодлар, динлар, сиёсий ташкилотлар ва улар туфайли вужудга келадиган янги тузилмалар таълим-тарбия, ахлоқ-одоб, умуман қадриятлар тизимини ўзгартиришга ҳаракат қилади.

Анъанавий жамиятда таълим-тарбия ва дин инсондаги реал етишмовчиликларни, шахсий номукаммаллик туфайли вужудга келган кемтиклар ўрнини тўлдиришга ҳам хизмат қилади. Айниқса динда компенсаторлик вазифаси яққол кўзга ташланади. Агар ўтмиш анъанавий жамиятларида аҳолининг аксар қисми са-

водсиз, маориф ва маърифат даражаси паст бўлганини, мактабнинг устидан диний ташкилот тўлиқ ҳукмронлик қилганини ҳисобга олсак, шахс манфаатларини тан олиш фақат юқори табақаларгагина (қисман) тааалукли бўлиши аёнлашади.

Анъанавий тафаккурнинг баъзи бир буюк шахслар қарашларини, ғояларини догматлаштириши индивидуализмни ўзига хос кўринишда тан олишни билдирмайди. Аксинча, догматлаштириш орқали уни ижодкорлик моҳиятидан жудо қилади ва аслида жамоавийликнинг қоидаларидан бирига айлантиради.

4. Анъанавий тафаккур, қоида тариқасида, бир томондан, ижтимоий ва мулкӣ нотенглик вужудга келган ва ҳукмронлик қилган давр учун, иккинчи томондан эса – ердан жамоа бўлиб фойдаланиш, саноат ишлаб чиқариши оилавий қосибчилик даражасидан ўсиб чиқмаган, давлат ва черков бир-биридан ажралмаган (ёки диний мафкура ҳукмронлик қилган) даврлар учун хос. Бошқача айтганда, у қулдорлик ва феодал жамиятлардаги ижтимоий тафаккур тарзидир. (Собиқ Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакатларда анъанавий тафаккур тарзининг қайта тикланиши аслида Шимолий Америкада XVIII ва XIX аср биринчи ярмидаги қулдорлик тузуми каби тарихий анахронизм эди). Социалистик мамлакатлардаги анъанавий тафаккур қулдорлик ва феодализм давридаги ўтмишдошларидан мазмунининг замонавийлиги ва шаклан бойлиги билан, илм-фанда, айниқса фундаментал фанларда тадқиқот ва умумлаштириш усулларининг юксак профессионализи, баъзи масалаларда анча илғорлиги билан ажралиб туради.

Анъанавий тафаккурнинг социалистик шакли кўп жиҳатдан парадоксал характерга эга. Унда бир-бирини инкор этувчи илғор илмий услублар (табиатшу-

нослик илмида), теран тахлиллар (гуманитар илмда), жамиятни бошқаришда догматик андозавий услублар, юзаки, саёз умумлаштиришлар сиёсийлаштирилган ва мафкуралаштирилган хулосалар билан чатишиб, қоришиб кетган.

Қулдорлик ва феодал жамиятларини кўп жиҳатдан анъанавий жамият, уларнинг тафаккурини анъанавий тафаккур дейиш жоиз. Лекин қулдорлик тузумида ҳам, феодал тузумда ҳам бирданига анъанавий жамият вужудга келиб қолмайди. Қадимги Юнонистонда анъанавий жамият унсурлари Александр Македонийдан кейин, қадимги Римда император Августдан кейин кучая бошлади.

Ислом Шарқида анъанавий жамият XVI асрда узил-кесил қарор топди.

Ижтимоий нотенглик ёки у ўрнатилмаган жойларда (Октябрь инқилобигача Россиянинг баъзи худудларида сақланиб қолган дехқонлар жамоаси, рус казак кўшинлари яшаган худудлар) жамоавийлик тамойлининг етакчилиги боис анъанавий тафаккур шахс эркинлигини, индивидуал манфаатларни максимал даражада инкор қилади ёки улар билан етарлича ҳисоблашмайди. Ишлаб чиқаришда ва турмуш тарзида патриархал муносабатлар қолдиқларининг авторитар таъсири маънавий ҳаётда черков ва диннинг авторитаризми билан кўшилиб тафаккур анъанавийлигини белгилайди. Айрим қолоқ урф-одатларнинг яшовчанлиги, кексалар ва оқсоқолларнинг, маҳалланинг баъзи бир анахроник (тарихан эскирган) даъволари, уринишлари негизида ҳам патриархал муносабатлар қолдиқидан озикланувчи авторитаризм туради.

Анъанавий тафаккур зиддияти шундан иборатки, у ижтимоий нотенгликни асослаш билан бир қаторда («беш бармоқ бир хил эмас» қабилида нақлларни эс-

ланг), эгалитаризмни (исломда – тавдилия) – барча бандалар Худо олдида тенгдир деган табиий ҳуқуқни ҳамда иқтисодий тақсимотдаги текисчилик тамойилини ёқлайди. Эгалитаризм диний жиҳатдан эмас, иқтисодий-ижтимоий жиҳатдан қаралса, турли динларга эътиқод қилувчи шарқ мамлакатларида, суғориладиган деҳқончилик минтақаларида ердан жамоа бўлиб фойдаланиш маҳсулидир. Европа мамлакатларида эса эгалитаризм христиан жамоасининг ижтимоий тенглик идеали сифатида вужудга келган.

Демак, ижтимоий-иқтисодий ва диний эгалитаризм анъанавий тафаккурнинг хос белгиларидан биридир. Эгалитаризмни иқтисодиётда қўллашга ҳаракат қилиш ижобий натижа бермайди. Аксинча, жамиятни турғунликка, инқирозга маҳкум этади. Иқтисодиётда уни тўла рўёбга чиқариш – хом хаёл. Эгалитаризм фақат адлия соҳасида амалга оширилиши мумкин ва жоиз: қонун ҳаммага нисбатан бирдай қўлланилмоғи, ҳар бир шахснинг келиб чиқиши, жамиятдаги мавқеи, жинси ва эътиқодидан қатъи назар, ҳуқуқларини кафолатламоғи лозим.

5. Диний қарашлар таъсирида амалий тафаккур ва назарий тафаккур ўртасидаги чегара аниқ белгиланмаган (асотирий тафаккурда бу чегара умуман йўқ. Амалий ва ўзига хос умумлашган «назарий» тафаккур – мифологик модель сифатида фақат қутбий ҳодисалар кўринишида мавжуд). Анъанавий тафаккур амалий масалаларда пухта иш тутади, рационал мазмунга эга, аммо назарий масалаларда у иррационал ва рационал қарашларни қориштириб юборади, схоластика ва мистикага мойиллик кўрсатади.

Эркинликнинг анъанавий тафаккур даражасида намоеън бўлиши анча баҳсли ва мураккаб масаладир. Умуман олганда, анъанавий тафаккур догматизмга, андо-

зага, эклектика ва иррационализмга мойиллиги туфайли тафаккур эркинлигини инкор этади. Лекин, иккинчидан, юқорида айтилганидек, янги бир ахлоқий, диний меъёр, илмий хулоса, бадий образ анъанага, догматик андозага айлангунча анча вақт ўтади. Бу тафаккурнинг маълум конкрет мавзу ёки йўналишда у ёки бу даражада эркин изланиш олиб боришига имкон яратади. Учунчидан, атоқли мутафаккирлар, ижодкорлар жамиятдаги мавқеидан фойдаланиб (анъана бўйича) айрим илғор ёки ноанъанавий ғояларни нафақат олға суришлари, ҳатто анча кенг тарқатишлари ҳам мумкин.

Ижтимоий нотенглик, мулкӣ низола, тахтталашлар, диний мазҳаблар ўртасидаги курашлар, урушлар, турли ғалаёнлар анъанавий жамият ва унинг тафаккур тарзини ларзага солиб турган. Натижада баъзи янги нисбатан илғор ғоялар тарқалган. Барқарорлик ўрнатилганда, доим ҳам рекацион кучлар ҳокимият тепасига келмаган. Бундай ҳолларда илм-фан, санъат, хунармандчилик, деҳқончилик, савдо-сотик рағбатлантирилган. Айрим ҳолларда эса янги ҳукмдорлар аввалги ҳукмдор пайтидаги муҳолиф карашлар вакилларига суянган, уларни қўллаб-қувватлаган.

Тўртинчидан, индивидуал онгнинг, тафаккурнинг мухторийлиги ва ижтимоий онгга таъсирини ҳам унутмаслик керак.

Лекин умуман олганда, анъанавий жамиятда тафаккур эркинлиги нисбий характер касб этиб, узлуксиз ва жуда узоқ муддат давом этмаган. У янги динлар, эътиқодлар ёки ҳокимият тепасига илғор фикрли ҳукмдорлар келганда ривожланган. Аммо доимо шундай бўлавермаган. Масалан, ислом дини вужудга келганда, у тафаккур эркин ривожланиши учун жуда кўп шарт-шароит яратди ва қўллаб-қувватлади. Аммо тас-

вирий санъатда, мусиқа ва театр санъатида катта чекланишлар юз берди. Христиан дини эса энг бошданок Галилей замонигача табиий-илмий тафаккурни, санъатнинг бевосита черковга хизмат қилмайдиган турларини чеклади.

Темурийлар, айниқса Улугбек илм-фанни ривожлантирди, жаҳолатга қарши курашди. Ҳатто айрим сайдзодаларни мутаассиблиги, реакциян фаолияти учун қаттиқ жазолади. Унинг отаси Шохрух эса табиий-илмий тадқиқотларни унчалик рағбатлантирмади. Тафаккур эркинлигини фақат гуманитар билимлар, адабиёт ва санъат доирасида ривожланишига шароит яратди. Алишер Навоий «Мажолисун нафоис» асарида Хусайн Хоразмий билан боғлиқ шундай воқеани келтиради: «Ва Мавлоно Шохрух Мирзо замонида бир ғазал учун тақфир қилиб, Хоразмдан Ҳиротга келтурдилар. Чун донишманд ва истилох билур киши эрди, ҳеч нима собит қила олмадилар. Қайтиб яна ўз мулкига кетти. Ва ул ғазалнинг матлаи бударким:

Эй, дар ҳамин олам пинҳон туву пайдо ту,
Ҳам дарди дили ошиқ, ҳам асли мудово ту»¹.

Т а р ж и м а с и:

Эй, бу оламда яширин ҳам, ошкора ҳам ўзингсан,
Ошиқ юрагининг дарди ҳам, давоси ҳам ўзингсан.

Хусайн Хоразмий нафақат шоир, шунингдек зоҳир ва ботин илмида ўз замонасининг машҳур кишиларидан бўлган, жуда нозик фикрлаган. Шу боис ҳиротлик муллалар унга мушриклик айбини қўя олмаганлар.

Таъкидлаш жоизки, Шохрух ва Хусайн Бойқаро

¹ **Алишер Навоий.** Мукамал асарлар тўплами. XIII т., Т.: – 1997, 13–14-бетлар.

замонида Хуросонда ҳали анъанавий ҷамият узил-кесил ғалаба қозонмаган, Темур даврида бошланган уйғониш, юксалиш давом этаётган эди. Лекин анъанавийлик кайфияти ва меъёрлари ҳам зимдан кучайиб бораётган эди. Анъанавий тафаккур ижтимоий-сиёсий, иқтисодий барқарорлик шароитида муттасил тадрижий ўсишни эмас, балки турғунликни келтириб чиқаради. Шохруҳ ва Ҳусайн Бойқаро даври нисбатан ижтимоий-сиёсий, иқтисодий барқарорлик даври бўлди, аммо ўша даврда турғунликни келтириб чиқарувчи омиллар етила бошлади. Ҳусайн Хоразмий билан юз берган воқеа анъанавийлик мустаҳкамлана бошлаганини, ғоявий назорат кучайганини, ҳукмрон мафкурага зид ғоялар учун таъқиб қилиш шаклланаётганини кўрсатади.

Кўплаб мисоллар далолат берадики, анъанавий ҷамиятда тафаккур эркинлиги умумқабул қилинган мафкуравий меъёрлар даражасидагина намоён бўлади. Шу боис анъанавий ҷамиятда ижодда эпигонлик кенг тарқалган. Ҳатто буюк даҳо ижодкорлар ҳам, агар янги оқимнинг бошланиш даврида яшамаган бўлсалар, янги образларни, янги ғояларни анъанавий мавзулар, анъанавий сюжетлар доирасида анъанавий шаклларда яратишга, ифодалашга мажбур эдилар. Мисол сифатида хамсачилик анъаналарини эслаш кифоя қилади, деб ўйлаймиз.

Анъанавий тафаккур хусусиятлари ҳақидаги фикрларни яқунлаб, қуйидаги дастлабки хулосаларга келиш мумкин:

1. Анъанавий тафаккур масъулиятдан, мустақил қарор қабул қилишдан чўчийди, ташаббус кўрсатишдан қочади, туб янгиликларни инкор қилади.

2. Унга етакчи, йўлбошчи керак. У обрўли фикр кетидан кўр-кўрона эргашгиси келади, шу боис унга

андазабозлик, дохийпарастлик, оқсоқолпарастлик хос.

3. Анъанавий тафаккурда воқеликка рационал ва иррационал ёндашувлар, реал ва хаёлпарастлик муносабатлари механик тарзда қоришиб кетади.

4. Анъанавий тафаккур мутаассибликка, жамиятни тоталитар идрок этишга мойиллик кўрсатади, маълум шароитларда (назорат воситалари ва имкониятлари кенгайиши жараёнида) тоталитар мафкура вужудга келишига замин яратади.

Тафаккурнинг энг сермахсул, бунёдкор, ижодкорликка мойил шакли демократик эркин тафаккурдир. Бу ҳақда суҳбатлашишдан аввал рационал ва иррационал тафаккур тарзи тўғрисида баъзи мулоҳазаларни билдириш лозим.

РАЦИОНАЛ ВА ИРРАЦИОНАЛ ТАФАККУР

Тафаккурнинг тарихий шаклларида тафаккур тарзини фарқлаш керак. Тафаккур тарзи, одатда воқеликни идрок этиш ва унга муносабатга кўра, рационал (ақлга, мантиққа асосланган) ва иррационал (ақл ва мантиқ доирасидан чиқадиган, уларга зид ёки ботиний ишончга, ғайришуурий, мистик омилларга таянадиган) бўлади. Бундан ташқари, тафаккур тарзи, аниқроғи, услуби, воқеликни таҳлил қилишига ва умумлаштиришига кўра, метафизик ва диалектик бўлиши мумкин. Воқеликни акс эттириш воситасига кўра эса конкрет-образли (шу жумладан бадиий) ёки мавхум-тушунчавий (шу жумладан илмий) тафаккур хилларини ажратиш мумкин.

Назарий тафаккур ҳақида гап кетганда, рационал тафаккур кўпроқ Ғарбга, иррационал тафаккур кўпроқ Шарққа хос деган қарашлар анча кенг тарқалган. Бундай қарашларга эътибор бермаслик ҳам мумкин эди. Лекин ўқувчиларда иррационализм Шарқ тафаккурининг хос белгиси экан, шундай бўлиб қолади, ахир маънавияти талай масалаларда инқирозни бошдан кечираётган Ғарб ҳам Шарқ қадриятларига, хусусан мистик таълимотларига қизиқмоқда-ку, деган фикр вужудга келиши эҳтимолдан холи эмас.

Ҳақиқатан Ғарбда Шарқ маънавий қадриятларига ёки ўз маънавий қадриятлари доирасида турли мис-

тик таълимотларга кизиқиш ортмоқда. Рационализм инқирози тўғрисида Ғарбнинг кўп олимлари, масалан, атоқли мутафаккир А. Швейцер ҳам ёзган. Ғарб рационализи инқирози сабаблари анча-мунча таҳлил этилган. Аммо инқирозга учраган рационализмга ҳозирги замон шароитида иррационализм муқобил бўла олмайди. А. Швейцер тўғри таъкидлаганидек, эски рационализм ўрнини унга нисбатан теранроқ, янги рационализм эгаллаши керак, иррационализм эмас. Мана шуни эсдан чиқармаслигимиз керак.

Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёти энг олий мақсадларни кўзлайди, биз илм-фан ва техникани, юксак технологияларни, маънавий маданиятни ривожлантириб, ҳақиқий бозор муносабатларини қарор топтирмоқдамиз, жаҳон ҳамжамиятига интеграция бўлмоқдамиз. Инсон камолоти ва эркинлиги учун барча зарур шарт-шароитларни, шу жумладан, интеллектуал имкониятларни яратмоқчимиз. Олдимизга қўйган мақсадларга эса фақат теран ақл ва чуқур мантиққа таянган тафаккур ёрдамидагина эришиш мумкин.

Аслини олганда рационал ва иррационал тафаккур тарзи шарқий ва ғарбий тамаддунлар, маданиятлар моҳиятидан, географик омиллар ёки динлар хусусиятидан келиб чиқмайди. Эътироф этилган омилларнинг барчаси тафаккурга маълум даражада таъсир кўрсатиши мумкин, холос. Европа мамлакатларида, VI–VIII асрларни қўя турайлик, IX–XIV асрларда ҳам Уйғониш даври (Ренессанс) гача иррационализм ҳукмрон эди.

Аксинча, IX–XII асрларда ислом дунёсида назарий тафаккурда рационализм устун эди. Ҳатто ислом илоҳиёти – калом ҳам рационализмга таянар эди. Ислом оламида Чингиз истилосидан кейин маънавиятда, рационал тафаккурда чуқур инқироз бошланди.

Лекин шунда ҳам XV аср ўрталаригача рационал тафаккур таъсири иррационал мистик тафаккурдан кам эмас эди.

Ғарб рационализмига ислом, айниқса Ибн Рушд таълимоти жуда кучли таъсир кўрсатган. Ислом илм-фани, адабиёти, маданиятининг Европага кириб келувчи асосий дарбозаси Испания бўлган. Чунки испанлар 650 йил араблар ҳукмронлигида яшаган, нафақат ўқимишли испан рухонийлари, киборлари ва аслзодалари, савдогарлари, шунингдек, анча кенг қатлам испанлар ҳам араб тилини билишган. Испаниялик маҳаллий муаллифлардан бири X аср охирида шундай сўзларни ёзиб қолдирган: «Энг машҳур ёш христианлар араб адабиёти ва тилидан бошқа адабиёт ва тилни билишмайди: улар тиришқоқлик билан арабча китобларни ўқиб ўрганадилар; катта пул ҳисобига улардан бутун кутубхоналар тузишга шошадилар ва ҳар жойда араб фанини мактайдилар. Бошқа тарафдан, христиан китоблари эслатилган заҳотиёқ, беписандлик билан бундай асарлар диққат қилишга арзийдиган қимматга эга эмас, дейдилар»¹.

Бошқа бир испан рухонийсининг юқорида келтирилганга ўхшаш фикрини И. Крачковский ҳам таржима қилган. Унда ошиқ-маъшуқлар бир-бирларига она тилида эмас, араб тилида хатлар ёзиши, зодагон испанлар орасида маҳбубларига араб тилида ғазаллар ёзиш одатга киргани, улар ҳатто она тилларини яхши билмасликлари айтилади. (Ушбу муносабат билан XVIII–XIX асрларда рус киборларининг француз тилида сўзлашиб, ёзишмалар олиб борганини, ўз она тилларида жуда ғализ гапирганини эсланг.)

¹ Иқтибос **С. Н. Григорян.** «Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока» М., 1966, 252-б. китоби бўйича келтирилмоқда.

Шундай қилиб, Испания мусулмон ва христиан маданиятлари ўрта асрларда бевосита яқиндан алоқа қилган мамлакат бўлган. Араб тилидан илмий асарларни латин тилига асосан испан рухонийлари ва испан яҳудийлари таржима қилган. Арабчадан қилинган таржималар Европада Уйғониш даври (Ренессанс) бошланишига табиий-илмий турткилардан бири вазифасини бажарган. Аммо Европа Ренессанси Испанияда эмас, балки Италияда бошланди. Нега ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий-маданий сабаблар йиғиндиси Италияда Испанияга нисбатан Ренессанс учун баракали келди?

Ҳамма омилларни таҳлил қилиш имконига эга эмасмиз. Мавзуимиздан келиб чиқиб фақат биттаси ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз. Европа олимларига XII асрдан бошлаб Ибн Рушд (Аверроэс) асарлари таъсири жуда кучли эди. Ибн Рушд фалсафаси теварагида черков ва илм-фан ўртасида қаттиқ баҳслар олиб борилди. ҳатто Рим католик черкови Фома Аквинат талқинидаги анча-мунча сохталаштириб Аристотель ва Ибн Рушд таълимотини ўзига хос тарзда «қонунлаштирган» эди. (Томизм – Фома Аквинат таълимоти, католицизмдаги биринчи рационалистик оқим. Бугунги кунда томизмнинг замонавий шакли – неотомизм Рим католик черковининг расмий фалсафий таълимотидир).

Ибн Рушд вафотидан кейин ҳатто ғарб фалсафасида аверроизм деб аталувчи изчил рационализмга асосланган оқим вужудга келади. Аммо Реконкистадан кейин (испанларнинг араб ҳукмдорлигига чек қўйиб, уларни Испаниядан ҳайдаб юбориши) испанларда исломий кадриятларга нисбатан салбий муносабат, кескин миллатчилик қарор топади. Оқибатда испан аверроистлари, христиан бўлишларига қарамасдан, мамлакатдан қувғин қилинади. Улар Испанияга чегарадош жану-

бий Францияга жойлашиб оладилар ва ўша ерда ўз ижодларини, ғарб маънавий ҳаётига таъсирини давом эттирадилар.

Бу даврга келиб Испания Европанинг иқтисодий ва ҳарбий жihatдан энг қудратли давлатига айланган, айниқса испан флоти дунёда тенги йўқ ҳисобланар эди. Испан кироли французлардан аверроистларни Франциядан ҳайдашни талаб қилади. Испания қудратидан чўчиган француз кироли аверроистларни мамлакатдан чиқариб юборади. Улар Франциядан Италияга кўчиб, ижодий фаолиятларини давом эттиради. Бундан Италия ижтимоий фикри, илм-фани ва санъати жуда катта фойда кўрди, мистика ва иррационализмдан рационализм томон ривожлана бошлади, черков догматизми ҳар соҳада, аввало, ахлоқий, эстетик ва табиий-илмий масалаларда шубҳа остига олина бошлади. Аверроизм оқими XVI асргача яшади. У Италияда ва сўнгра бутун Европада Ренессанс бошланишига самарали таъсир кўрсатди, рационал тафаккурнинг диний мистика ва иррационализмдан устун келиши учун илмий-интеллектуал асослардан бири бўлди. Атоқли файласуф Роже Бэкон, машҳур Брабантлик Сигер, Дунс Скот Ибн Рушд издошлари эди. Айниқса Италияда XIV – XVI асрларда, яъни Ренессанс арафаси ва даврида Помпонаци, Ванини, Икиллини, Цабарелла, Кремонини каби аверроистлар етишиб чиққани бежиз эмас.

Католик черковининг инквизиция суди қийноқлари ва хавфи, Жордано Бруно каби олимларнинг тириклайин гулҳанда ёқиб юборилиши ҳам рационал тафаккурнинг голиб одимларини тўхтатиб қололмади. Европада янги тафаккур элчилари, дастлаб Рене Декарт ва Бенедикт Спиноза, кейин маърифатпарварлик вакиллари – инглиз ва француз рационалист-файла-

суфлари (материалист ёки идеалист бўлишидан қатъи назар) етишиб чиқди. Айнан худди шу даврда (XVI–XVII аср) Хоразмий, Фарғоний, Ар-Розий, Форобий, Ал-Киндий, Беруний, Ибн Сино, Умар Хайём, Ибн Туфайл, Ибн Бажжа, Ибн Рушд, Улуғбек, Али Қушчи ва рационал тафаккурнинг бошқа даҳоларини етиштириб берган ислом мамлакатларида рационализм инкирози чуқурлашган, мистика устунлиги бошланган эди.

Ғарб Ренессансининг сабаби фақат аверроизм ёки умуман рационализм эмас. Биз бундай қатъий фикр-ни олға суришдан йироқмиз. Ренессанс кенг миқёсда – Ғарб ижтимоий тараққиётининг маҳсули. Уни вужудга келтирган омиллар орасида нафақат илмий, маданий, шунингдек, ижтимоий-иқтисодий омиллар бор. Энг аввало товар муносабатларининг қарор топа бошлаганини, шаҳарлар, мануфактуралар ва цехларнинг тез ривожланганини кўрсатиш керак. Аммо аверроизмнинг Ғарбда рационал тафаккур шаклланишига ва Ренессанс бошланишига ҳиссаси салмоқли ва муносиб бўлганига шубҳа йўқ. Афсуски, ушбу масала на европалик, на ислом мамлакатлари олимлари томонидан алоҳида ўрганилган.

Шарқ тараққиётида илмий-интеллектуал юксалишдан, турли сабабларга кўра, иқтисодий юксалиш орда қола бошлади. Оқибатда табиатшунослик ва илмий-техникавий кашфиётларга, тадқиқотларга талаб сусайиб кетди. Бу ўз навбатида рационал тафаккурнинг илмий-интеллектуал асослари заифлашувига олиб келди. Боз устига ислом бағрида иррационализм ва рационализм ўртасида давом этаётган курашда иррационализм мавқеи йилдан-йил мустаҳкамланиб борди. Тасаввуфнинг янги тариқатлари вужудга кела бошлади ва улар таъсири кучая борди.

Иррационализмга мурожаат этиш баъзи ҳолларда ўзига: хос равишда тафаккур эркинлигига интилиш билан тушунтирилади. Бу қисман тўғри. Илк иррационалистик қарашлар соҳиблари ўз даврининг ортодоксал таълимотлари доирасида қатъий қоида, ўзгармас андозаларга айланиб қолган баъзи бир догматик фикрларни четлаб ўтиш, очиқча ёки пинҳона уларга мос келмайдиган мулоҳазаларни билдириш учун мажозий усуллардан, мистик қарашлардан фойдаланганлар.

Лекин иррационализм ва тафаккур эркинлиги масаласи аслида анча мураккаб масаладир.

Каломда янги мактаб яратган диний рационализмнинг буюк намояндаси Абу Мансур Мотуридий эътиқод масаласида ақл ва нақлга таяниб иш тутиш лозимлигини уқтирганда, диний таълимот ва амалиётдаги анъаналарнинг (нақлнинг) инсон тафаккури тўғри, ўзи эса ҳақиқий мўмин, эркин бўлишига таъсирини эътироф этган.

Мотуридий хулосасини нафақат эътиқод ва тақвога нисбатан, балки кенгрок, бутун ижтимоий ҳаётга нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Агар шундай қилинса, Мотуридий хулосасидан эркинлик ақлга таяниб иш тутиш билан бир қаторда ўзини анъаналарга, яъни жамиятда шаклланган, қабул қилинган қадриятлар тизимига мос тутиш ҳам эканлиги келиб чиқади.

Калом диний рационализмга асосланган эди. Қуръонни тафсир қилиш илмига – илм ат-тафсирга ҳам илк бор муътазиллийлар (калом таълимоти асосчилари ва ундаги тарихий биринчи йирик оқим) асос солганлар (гап бу ерда аниқ тизимга келтирилган диний илм ҳақида кетяпти). Оламни тушунишда унга оқилона муносабатда бўлиш, ақл тарозисидан, таҳлилдан ўтказиш лозимлиги каломнинг асосий тамойилларидан биридир.

Калом ислом тарихида анча самарали роль ўйнади. У ўзининг юксалиш даврида тафаккур эркинлигига таянди (албатта, ислом доирасида) ва уни қўллаб-қувватлади. Ислום цивилизацияси айнан калом устунлик ва етакчилик қилган даврда ижтимоий таракқиётда, маданиятда, фалсафа ва илм-фанда, хусусан математика, астрономия, тиббиёт ва табиатшуносликнинг бошқа соҳаларида энг буюк ютуқларни қўлга киритди (IX–XII асрлар). Лекин калом таълимотининг мавҳумтушунчавий мулоҳазалари кенг жамоа англаб олиши учун оғирлик қилди. Ўқимишли муллаларнинг ўзлари орасида ҳам ягона фикр йўқ эди. Бир томондан, калом бағрида ҳар хил қарашлар, ўзаро муҳолиф мафкура-лар, фирқалар пайдо бўла бошлади. Иккинчи томондан, догматизм кучайди. Оқибатда каломнинг концептуал-методологик ички муштараклиги заифлашди. У аста-секин ўз ўрнини иррационал қарашларга бўшатиб берди. Табиатшунослик ва дунёвий илм-фан қўлга киритган ютуқлар расмий диний таълимотларга зид кела бошлади. Ижтимоий ҳаётдаги зиддиятлар ҳам йилдан-йил кўпайиб борди.

Ислום олға сурган тавдилия (тенг тақсимот) ва бошқа баъзи бир тамойилларни амалиётга жорий қилиш қийин кечди. Ислום жамоаси ичида ижтимоий табақаланиш кучайган сайин, эркинлик, тенглик, адолат тўғрисидаги илк ислумий тасаввурлар амалий ҳаётга унча мос эмаслиги аёнлаша борди. Калом доирасидаги талқинлар жамиятни қониқтирмай қўйди. Энди бу тасаввурларни янгилаш, яъни асосий тамойилларни бошқача талқин қилиш лозим эди. Шундай қилиб, иррационализмга эҳтиёж ортди. Иррационал талқин вазиятга қараб турлича товланиб кетаверади, унга эклектика хос. Каломга ички ривожланиш, такомиллашиш салоҳияти, даврнинг, ҳаётнинг янги талабларига

жавоб бера олиш учун қайишқоқлик етишмади. Иррационализм ўзининг ички ижодий салоҳияти, мулоҳазаларининг қайишқоқлиги туфайли эмас, балки эклектик табиатига кўра ҳаётга мослашувчанроқ эканлигини намоён қилди.

Рационализм мавжуд ҳолатни таҳлил этиб, камчиликларни танқид қилади, ўз баҳосини далиллар ёрдамида асослайди. Иррационализм эса камчиликларни метафизик инкор қилади – куфр, беъманилик, адолатсизлик ёки анъаналарга, миллий менталитетга ёт деб эълон қилади. Иррационализм баҳо беришдан кўра, кўпроқ «ёрлик» ёпиштиради. Ўз хулосаларини, зарур бўлса, «спекулятив» далиллар ёрдамида «асослайди». Жамият турғунлиги ва инқирози даврида айнан шундай далилларга эҳтиёж пайдо бўлади.

Каломдан кейин маънавий ҳаётда тасаввуф етакчилик қила бошлади. Тасаввуф инсон эркинлиги масаласини уни фоний дунё билан боғлаб турувчи, боқий дунёдаги қисматига таъсир кўрсатувчи нафсдан кутулиш, ўзликдан тўла воз кечиб, фанолик орқали Ҳақ васлига етишиш деб талқин қилди. Тасаввуф Оллоҳни ақлан билиш мумкин эмаслигини, рационал тафаккур имкониятлари чекланганлигини тўғри таъкидлади. Аммо у рационализм ва умуман тафаккур имкониятларини анча-мунча паст баҳолаб, кўпроқ иррационал туйғу, ишқ завқи, иррационал ишончга устунлик беради. Куръон тафсири ва дин, шариат асосларини тушунтиришда мажозий талқинга ортиқча мойиллик кўрсатди.

Калом илми нега тасаввуфга етакчиликни бериб қўйди? Нега нисбатан рационалистик диний таълимот очиқчасига диний-мистик таълимотга нисбатан заифлик қилди, деган савол туғилиши табиий. Бу иррационализмнинг потенциал тарзда рационализмга нис-

батан устунлигининг намоён бўлиши эдими, ёки бошқа омиллар таъсирида бундай ҳолат юз бердими? Аслида тафаккурда, айниқса, илм-фанда рационализм мантикий асос вазифасини бажаради. Иррационалистик унсурлар, аксинча, кўп ҳолларда илмий назарияга, хулосаларга турли хатоликлар, ноаниқликлар кириб қолишига сабаб бўлади.

Диний таълимотларда эса рационалистик ва иррационалистик қарашлар ёнма-ён ёки қоришиқ ҳолда келади. Дин ўз табиатига кўра иррационализмга яқин. Шу боис диний таълимотнинг рационализм доирасида ривожланиш имкониятлари чегараланган. Эртами-кечми ислом таълимот тизими рационал тафаккур билан зиддиятга келиши табиий эди. Ҳадис илми, фикҳ ва адаб (ахлоқ), Қуръон тафсири, ислом илоҳиёти ва шариат асослари шаклланиши ва илк ривожланиш даврида барчага тушунарли бўлиши, ғайридинлар ва жоҳилларни исломга жалб қилиши лозим эди. Ҳар қандай илм, айниқса янги илм – дунёвий ёки диний бўладими, қатъи назар – аниқ ва оқилона асосларга, мантиққа, барча томонидан тўғри ва мумкин қадар бир хил тушуниладиган атамаларга, қоидалар ва талқинларга эга бўлиши шарт. Шу боис ўша давр исломи ақлирасоликка, мантиққа, рационал тафаккурга таяниши зарурат эди. Аммо фикҳ мактаблари – мазҳаблар, шариат асослари шаклланиб бўлгач, исломда ҳатто чегараланган рационализмга эҳтиёж сусая бошлади.

Каломнинг иккинчи тарихий босқичи – ашъария ва мотуридияда – бу қисман сезилади. Масалан, мотуридияда нафақат ақлга, шунингдек, нақлга таяниб иш тутиш лозимлиги билвосита иррационализмга ён босишдир. Чунки нақл (ривоят шаклидаги анъана) замон талабига жавоб бермаслиги, ҳаётдан ортда қолиши, ривоятда эса баъзи бир нореал унсурлар арала-

шиб қолган бўлиши мумкин. Ҳар қандай нақл ҳам ақлга мос келавермайди.

Калом учун Оллоҳ борлиқнинг ягона ва мутлоқ манбаи, яратувчиси ва белгиловчиси. У ягона ва бўлинмас, моддий хусусиятларга эга эмас. Шу сабабдан инсон тасаввурларига мос келмайди. Оллоҳ, сифатларига кўра, нафақат – Раҳмон ва Раҳим, у, шунингдек, Жаббор ва Қаҳҳор. Инсон Оллоҳ йўлидан бориши лозим ва мажбур. Унинг тақдири азалдан белгиланган. Аммо инсон бу дунёда фақат чегараланган танлаш имкониятига эга (увол ва савоб, ҳаром ва ҳалол, куфр ва мўминлик, яхшилик ва ёмонлик ўртасида). Оллоҳни инсондан тубсизлик ажратиб туради.

Калом тадқиқот ва қизиқиш доирасида инсон руҳининг эркинлиги ва абадийлиги масаласига эътиборни сусайтирди.

Тасаввуф, каломдан фарқли, Оллоҳ васлига етишиш (восил бўлиш) масаласини қўйди ва ўзича уни ижобий ҳал қилди. Энди Оллоҳ нафақат универсал асос ва манба, шунингдек, инсоннинг яшашдан мақсадининг бирдан-бир мазмунига ҳам айланди. Тасаввуф инсон ва Оллоҳ ўртасидаги трансцендент тубсизликни енгиб ўтишга имкон туғдирди.

«Мистикларни мудом имманентизмда, яъни Худонинг ва қалбдаги илоҳийликнинг имманентлигини (ички ажралмас, туғма хислатлигини – А.Э.) тан олишда айблаб келишди. Ҳақиқатан, мистика Худо ва инсон ўртасидаги трансцендент тубсизликни енгиб ўтади. Расмий теология (илоҳиёт илми – А.Э.) ўзини холис [илм] ҳисоблар ва мистиканинг субъективлигига қарама-қарши қўяр эди. Мистик тажрибада трансцендентлик имманентликка айланади»¹. Бу фикр ай-

¹ **Алексеев П. В., Панин Н. В.** Философия. М., 1997, 68-бет.

нан тасаввуфга ҳам тааллуқли. Тасаввуф Оллоҳни инсон миясидаги мавҳум, аниқ тасаввур этиш мумкин бўлмаган тушунчадан инсон қалбининг ишқига, завқига айлантирди. Оллоҳ инсон билан, инсон Оллоҳ билан бирлашиш имкониятига эга бўлди.

Оллоҳни на ақлан билиш, на физиологик ҳис этиш мумкин. Уни фақат қалбан ҳис этиш, мистик туйғуда у билан бирлашиб кетиш мумкин. Масалага бундай ёндашув бандаларнинг ибодатига ҳам, кундалик диний мажбуриятларни, мўминликни адо этишига ҳам теранроқ мазмун ва аниқ мақсад, рағбат бағишлади: Оллоҳ васлига восил бўлиш мумкин, бу банданинг ўзига боғлиқ. Калом Оллоҳ васлини мўмин бандасига фақат нариги, боқий дунёда ваъда қилса, тасаввуф фоний дунёда ҳам маълум шарт-шароитда унга етишиш мумкинлигини ваъда қилди ва каломдан ташаббусни олиб қўйди.

Тасаввуф руҳ эркинлигига эришиш йўллари ҳақида мулоҳаза юритди. У ақлни ожиз, ҳиссиётни (ишқни) Оллоҳга етказувчи восита, деб эълон қилди. Албатта, каломнинг тасаввуфга етакчиликни бўшатиб беришининг бошқа ички метафизик (фалсафий) сабаблари ҳам бор. Улар орасида калом доирасида бир-бирига зид турли заиф мактаблар ва фирқаларнинг кўпайиб кетганлиги, баъзилари анча мутаассибликка мойил бўлганини назарда тутиш керак.

Ижтимоий тараққиёт, илм-фан, мамлакат ривожини, фаровонлигини эркин ва рационал тафаккур юритишга кўп жиҳатдан боғлиқ. Иррационал тафаккур, мавҳум хилқатга интилиш, хаёлпарастлик алоҳида шахсни ўз наздида, субъектив тасавурида эркин ва бахтиёр қилиши мумкиндир, аммо жамиятни эмас. Инсоннинг қалб кечинмалари, эътиқодий туйғуси, руҳиятида ақл доирасига сифмайдиған иррационал жиҳатлар, ботиний

шуур, қисқача айтганда, трансцендентлик тафаккурдан кам аҳамиятга эга эмаслигини кашф этиш ва кўрса-тиш тасаввуфнинг улкан ютуғидир. Аммо фаноликка интилишда тафаккурни иррационал кечинмаларнинг тобесига айлантириб қўйиш ҳам бундай мураккаб масалага бир томонлама ёндашувдир.

Шундай қилиб, тасаввуф инсон эркинлигини ижтимоий амалиётдан, тафаккур эркинлигини жамият ва табиатни конкрет илмий тадқиқ этиш ва билишдан ажратиб, кўпроқ руҳият, эътиқод, ишқ ва фано масалалари томон йўналтирди. Инсон қалбидаги Оллоҳни кашф этиб, у билан бирлашиб кетгандагина, ҳақиқий ўзлигини қайта топади, онги, тафаккури эркинликка кўтарилади. Тасаввуф руҳият эркинлигини инсоннинг ўз имкониятларини юзага чиқариши ва унинг шахсияти юксалиши билан боғлаб эмас, балки Оллоҳни трансцендент кашф этиши ва фақат руҳоний камолоти билан боғлаб тушунтиради.

Инсон эркинлиги унинг ҳаёт муаммоларидан ўз фикри-зикрини, амалий фаолиятини имкон қадар халос этиб, ўзини эркин ҳис этишда намоён бўлмайди. Инсон эркинлиги унинг фақат субъектив кайфиятидан, ҳатто эътиқодидангина иборат эмас. Нар и борса, субъектив кайфият ва эътиқод инсон эркинлигининг бир кўринишидир, баъзан реал мазмундан кўра, ҳаёлий мазмунга эга. Ҳаётнинг реал муаммоларидан, ўзини ўраб турган муҳит ва вазиятдан юз ўгирган, узоқлашган киши ўз экзистенциал ҳолатини ва эҳтиёжларини, уларни юзага чиқаришнинг объектив имкониятларини яхши англаб олмайди. Бинобарин, у холис ва ҳар томонлама фикр-мулоҳаза юрита олмайди, яъни эркин тафаккурга эга эмас.

Тасаввуфнинг етакчи позицияга чиқишида ижтимоий-сиёсий омиллар таъсири ҳам катта бўлганини таъ-

кидлаш жоиз. Айниқса, мўғул истилоси, мўғулларга қарши курашдаги бир неча авлод ҳаёти давомидаги муваффақиятсизликлар, зиддиятлар, кейинги тожтахт талашишлар, бу даврда халқ оммасини ўта қашшоқлашиб кетиши, одамларнинг чорасизликдан ҳар хил мўъжизаларга, ҳаёлий-мистик йўл билан ўзини овутишга интилиши ва ҳ.к.лар тасаввуф кенг тарқалишига ижтимоий негиз яратди. Юқорида таъкидланганидек, илк ислом олға сурган идеалларнинг ҳаётда юзага чиқмаганлиги, улар талқинининг одамларни қаноатлантирмай қўйганлиги, уларни иррационал, мажозий талқин қилиб, умматлар кўнглида янги умидлар уйғотиш эҳтиёжи ҳам тасаввуфга йўл очди.

Ҳар бир тарихий даврда иррационализмни озиклантирувчи ижтимоий сабаблар етарли бўлади. Масалан, ҳозирги замон ғарб рационализи инқироzi сабаблари орасида геополитик, сиёсий, ижтимоий-сиёсий сабаблар, ХХ асрда юз берган жаҳон урушлари ва янги термоядро уруши хавфи, ўша пайтлардаги икки тузум ўртасидаги зиддият ва бошқа шу каби сабаблар, демографик ва экологик муаммолар, илмий-техника тараққиёти вужудга келтирган жамият ва табиат, инсон ва жамият (ўзаро бегоналашувнинг ва айни пайтда боғлиқликнинг кучайиши) ўртасида зиддиятлар ҳам бор.

Юқорида қайд этилган сабабларни ички ва ташқи сабабларга бўлиш мумкин. Уларнинг ҳар бирини алоҳида таҳлил қилиш кўп вақтни олган бўлур эди. Биз бу ерда кейинги йилларда пайдо бўлиб, кучайиб бораётган икки ҳолат тўғрисида батафсилроқ тўхталишни лозим топдик.

Биринчидан, замонавий ғарб мамлакатлари қанчалик юксак ривожланиб, аҳоли турмуш даражасини оширмасин, тузумини «халқ капитализми»га айлан-

тирмасин, барибир ички зиддиятларни, жамиятдаги бегоналашни тўла бартараф эта олмади. Бу зиддиятлар бошқа бир кўринишда мудом юзага чиқмоқда. Демографик вазиятнинг кескинлашуви, аввало туб аҳоли ўртасида туғилишнинг кескин камайиб кетиши оқибатида ғарб мамлакатлари таркибида кексалар ва нафақахўрлар улушининг муттасил ошиб бораётгани ижтимоий тўловларни таъминлашда жиддий потенциал муаммолар туғдирмоқда. Шу ва бошқа сабаблардан ғарб мамлакатлари ўз иқтисодиётларига кўплаб муҳожирларни жалб қилишга мажбур бўлмоқдалар. Бу меҳнат ва капитал ўртасида зиддиятларни, бегоналашни янгича шаклда юзага чиқармоқда. Бир тарафдан, муҳожирлар маҳаллий аҳолига нисбатан меҳнат ва ижтимоий муҳофазада камроқ ҳуқуққа эга (нелегал муҳожирлар кўпинча умуман ҳеч қандай муҳофаза ҳуқуқига эга эмас). Бу уларнинг турли даражадаги норозилигини келтириб чиқармоқда, келажакда йирик ижтимоий ларзаларга сабаб бўлиши эҳтимолдан холи эмас. 2005 йил охирида Париж шаҳри чеккалари ва остонасида африкалик муҳожирларнинг тартибсизликлари бундан далолат бермоқда. Бошқа тарафдан, муҳожирлар ва маҳаллий ишчилар ўртасидаги рақобат, маҳаллий ишчилар норозилиги, улар орасида миллатчилик ва шовинизм кайфиятининг кучайиши потенциал тарзда ижтимоий барқарорликка хавф туғдиради. Ўз иш ўрнини йўқотишдан, бинобарин, муносиб кун кечириш манбаидан маҳрум бўлишдан кўрқиш ғарбнинг айрим оддий фуқароларида умидсизлик, келгиндиларга нисбатан нафрат кайфиятини озиқлантириб, уларни турли радикал, шу жумладан, ўта шовинистик ва неофашистик ташкилотларга киришига туртки бўлаётир. Бундай кайфият тафаккур тарзига иррационал унсурлар, миллатчилик васвасалари кириб кели-

шига ва ўрнашиб қолишига психологик шарт-шароит яратади.

Ғарб мамлакатларида ижтимоий бегоналашишнинг янги шакллари вужудга келди ва тез суръатларда кескинлашмоқда. Масалан, муҳожирлар ва маҳаллий аҳоли ўртасида, муҳожирлар ва маҳаллий капитал, муҳожирлар ва уларни қабул қилган мамлакатнинг давлат институтлари, давлат бошқаруви, фуқаролик жамияти институтлари, муҳожирлар ва туб аҳоли менталитети, маиший ва умуман миллий маданияти ўртасида ва ҳ.к. зиддиятлар ва бегоналашиш кучаймоқда. Бу рўйхатни узоқ давом эттириш мумкин.

Бегоналашувнинг ҳар қандай шакли мавжуд тузум тартибларига, институтларига, кадриятлари ва меъёрларига, уларнинг зарурлигига ва ҳаётга тўғри, оқилона жорий қилинганига нисбатан озми-кўпми ишончсизликни келтириб чиқаради. Бу эса мазкур тартиблар, қоидалар, кадриятлар, меъёрлар, институтлар самарадорлигини пасайтириб юборади. Бегоналашув, худди кўрқув каби, иложсизликдан, чорасизликдан турли мўъжизаларга, сохта ғояларга, иррационал нажот усуллари ва йўлларига интилишни рағбатлантиради. Жамиятда ўғирликлар, жинойтлар, шахватпарастлик ва фаҳшга, алкоголизм ва наркоманияга ружу ошади. Фундаментал ахлоқий, эстетик меъёрлар, миллий анъаналар ва кадриятлар, жамиятнинг бирламчи асоси – оила инқирозга томон юз тута бошлайди.

Мазкур омиллар, бир томондан, ғарб рационализи ми инқирозининг оқибати бўлса, иккинчи томондан – бу инқирозни озиқлантирувчи ва кучайтирувчи, унинг янги шаклларини келтириб чиқарувчи сабабдир, ижтимоий ва маънавий омилдир.

Бундай шароитда ғарбнинг баъзи бир фундаментал ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий кадриятла-

ри, айтайлик, демократия ва инсон ҳуқуқлари, эътиқод ва сўз эркинлиги ҳам деформацияга учрамоқда. Мамлакат иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида салмоқли ўринни эгаллайдиган мухожирлар, агар фуқароликни қабул қилмаган бўлса, давлат бошқарувида қатнашмайди (сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга эмас), юқорида эътироф этилганидек, ижтимоий муҳофазанинг кўпчилик турларидан маҳрумдирлар. Бошқача айтганда, ғарб мамлакатларида демократия ва инсон ҳуқуқлари фақат туб аҳоли учун мавжуд бўлиб қолмоқда. Эътиқод ва сўз эркинлиги эса баъзи ҳолларда жамиятнинг бирлашувига, консолидациясига эмас, балки диний ва этно-маданий жиҳатдан бўлинишига ҳам хизмат қилмоқда. Рационал, оқилона тузилган ғарб давлати тартиблари ҳозирги шароит талабларига ушбу масалада жавоб бера олмайди.

Иккинчидан, дунёнинг икки қутбли бўлиниши туғаб, жаҳон ҳамжамияти таркибида чуқур ўзгаришлар юз бериши натижасида ғарб мамлакатларининг интеграциялашуви ва АҚШнинг дунё миқёсидаги гегемонлиги кучайди. Европа Иттифоқига, НАТОга янги аъзолар қабул қилинди, АҚШ томонидан дунёнинг турли минтақаларида анча-мунча агрессив сиёсат олиб борилмоқда. Янги ҳудудлар АҚШ учун ҳаётий муҳим минтақалар деб эълон қилиниб, уларнинг ички ишларига турли баҳоналарда аралашушга, уларга тазйиқ ўтказишга ҳаракат бўлмоқда. Бундан ташқари, АҚШ, Европа мамлакатлари дунёнинг бошқа мамлакатларига ўзлари тушунчасидаги демократия ва бошқарув моделини, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари меъёрларини, ғарб турмуш тарзи ва анъаналарига мос фуқаролик жамияти институтларини турли йўллар билан тикиштиришга уринмоқда. Ғарб демократияси, инсон ҳуқуқлари, фуқаролик жамияти институтларида, шуб-

ҳасиз, умуминсоний аҳамиятга эга бўлган, ўрганса арзийдиган жиҳатлар борлигини эътироф этган ҳолда, уларнинг барча халқлар, мамлакатларнинг тарихий хусусиятларига, маданияти ва замонавий ҳаётига, халқининг менталитетига тўлиқ мос келадиган универсал модели йўқлигини, бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлаш зарур. Фарбнинг очиқчасига ёки ниқобланган зўравонлик сиёсати халқларни бир-биридан узоқлаштирмоқда, ривожланаётган мамлакатларда аксилфарбий кайфиятларни, маҳаллий миллатчиларни, реакцион кучларни фаоллаштирмоқда, экстремизм ва терроризмнинг ижтимоий заминини кенгайтирмоқда. Мўътадил, оқилона сиёсат юритиш, маданиятни, маърифатни юксалтириш тарафдорларининг аҳоли ўртасида таъсири пасайишига, жамият тафаккурида муросасизликка мойиллик ортишига сабаб бўлмоқда.

Инсоният ҳаёти, ижтимоий тараққиёт маданиятлар ранг-баранглиги, ижтимоий тажрибалар, фикрлар, қарашлар, қадриятлар бойлиги билан истиқболли, казармача бир хиллик билан эмас. Бу казармача бир хиллик коммунистик ақидапарастликка асосланадими ёки Бушга ўхшаш фарб сиёсатчилари томонидан сохталаштирилган, нотўғри талқин қилинган либерализмга асосланадими – бунинг аҳамияти йўқ. Халқаро алоқаларда мувозанатнинг бузилиши, АҚШ гегемонлиги ва ҳатто ўзининг энг яқин иттифоқчилари билан тобора кам ҳисоблашаётгани (гап Бушнинг нозик сиёсатга нўноқлиги ва иттифоқчиларини менсимаслигида эмас, балки вужудга келган тенденцияда), Европа Иттифоқининг, НАТО нинг кенгайиши фарб мамлакатлари ўзларининг ўртасидаги зиддиятларни кўпайтирмоқда. Бошқа томондан эса, фарб мамлакатлари ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги зиддиятларни кучайтирмоқда. Фарб сиёсий ва иқтисо-

дий экспансиясининг, тазйқининг авж олаётгани ҳамда Иккинчи жаҳон урушидан кейин вужудга келган минтақавий муаммоларнинг ечилмасдан келаётгани (Ҳиндистон–Покистон, араб мамлакатлари – Исроил, Шимолий ва Жанубий Кореялар, XX аср охири ва XXI аср бошида пайдо бўлган Афғонистон ва Ироқдаги ички қарама-қаршиликлар, Африка қитъасидаги этник-миллий ва минтақавий можаролар) қатор давлатларнинг ядро қуролини яратишига сабаб бўлди, баъзи бирларини бунга ундамоқда. Минтақавий ва ички этник тўқнашувлар, можаролар қурол-яроғ билан ноқонуний савдо-сотикни авж олдирди. Бу эса ҳам иқтисодий ночор мамлакатлар аҳолисининг турмуш даражаси ўсишига жиддий зарар етказмоқда.

Ҳокимияга интилаётган турли ўзаро душман кучлар, доиралар қурол-яроғ харид қилиш учун яширинча наркотиклар сотишни, ички ва халқаро терроризмни зимдан қўллаб-қувватламоқда.

Ҳозирги замон халқаро терроризми ҳамда ислом мамлакатларида диний экстремизмнинг ривожланишида АҚШ ва ғарб давлатларининг нооқилона неокOLONиалистик сиёсати, ўзларига маъқул бўлмаган режимларга қарши курашда ҳар қандай ички «оппозицион» кучларни, шу жумладан, террористик ва бошқа сиёсий радикал гуруҳларни қўллаб-қувватлагани ҳам маълум роль ўйнагани шубҳасиз. Ўз вақтида АҚШ ва собиқ СССРнинг, икки ижтимоий-сиёсий тизимнинг қарама-қаршилиги ва кураши жараёнида жаҳон миқёсида ҳар икки томон кўплаб халқаро террористларни ва ўта радикал гуруҳларни тайёрлаган эдилар. Эндиликда бундан бутун инсоният азият чекмоқда.

Бугунги кунда минтақавий можаролар, халқаро терроризм, диний экстремизм халқлар, мамлакатлар ўртасида ўзаро ишонч мустақамланишига халақит бериб

қолмасдан, баъзи ҳолларда иқтисодий, маданий алоқаларни, ҳамкорликни издан чиқармоқда, оддий кишилар қўнглига ғулғула, қўрқув солмоқда.

Ишончсизлик, шубҳа, қўрқув, хавфсизликка таҳдид, халқаро меҳнат тақсимотида ва савдо-сотикдаги адолатсизлик, неоколониалистик хавф, турли мамлакатларга муносабатларини белгилашда АҚШ ва айрим ғарб давлатлари томонидан қўлланилаётган икки хил стандартларга асосланган ёндашувлар баъзи ривожланаётган давлатларда ички демократия чекланишига, бошқарувда авторитаризм кучайишига хизмат қилмоқда. Бунини у ёки бу даражада халқаро иқтисодий санкцияларга мубтало бўлган давлатларнинг барчасида кузатиш мумкин. Бинобарин, собиқ социалистик мамлакатлар мустақил демократик тараққиёт йўлига ўтиб олгач, уларда ғўёки ўзгаришлар суръатларидан, инсон ҳуқуқлари таъминланиши борасидаги ишлардан, аслида эса уларнинг нисбатан мустақил ички ва ташқи сиёсатидан қониқмаган ғарб доиралари турли билвосита усуллар билан (жамоат ташкилотлар орқали) «рангли инқилобларни» уюштирдилар ва қўллаб-қувватладилар. Шу каби хатти-ҳаракатлар, шубҳасиз, мамлакатлар ва халқлар ўртасида ўзаро ишончга салбий таъсир қилмоқда. Айни пайтда қайд этилган муаммолар, нохуш омиллар ғарб кадриятларидан, ғарб рационализмидан нафақат ноғарбий мамлакатлар аҳолисининг, шунингдек, ғарб аҳолисининг салмоқли қисмининг юз ўгиришига, иррационал ва турли хил радикал ғояларнинг, шу жумладан экстремистик, террористик ғояларнинг, мафкуравий мутаассибликнинг тарқалишига маълум даражада сабаб бўлмоқда.

Юқоридаги сабаблар қаторига, шунингдек, қашшоқ мамлакатларда очарчилик, эпидемиялар, барча мамлакатларда тез ўсиб бораётган ОИТС, гиёҳванд-

лик, ичкиликбозлик, иқлимнинг глобал исиб кетиш хавфи ва йилдан-йил кўпайиб бораётган табиий офатлар, иссиқ минтақаларда қурғоқчилик, мўътадил минтақаларда сув тошқинларини кўшсак, ҳозирги замон кишисининг тафаккури қай даражада салбий омиллар босимига дуч келаётганини англаймиз. Булар, албатта, тафаккурнинг иррационал йўналиш томон бурилишига туртки бўлади.

Иррационализмнинг оламни билиш билан боғлиқ сабаблари эса ҳеч қачон тугамайди. Улар орасида бош сабаб – инсон ақли ва билимларининг тарихан чегараланганидир. Коинот, табиат, жамият, инсон ички дунёсидаги ва руҳий кечинмаларидаги турли ҳолатлар, ҳодисалар борки, уларни инсон тафаккури, мавжуд билимлари охиригача тўлиқ тушунтириб беролмайди. Лекин инсон тафаккури шундай тузилганки, оламни яхлит, тугал манзарасини яратишга ҳаракат қилади. Натижада у етишмаган билим ва тасаввурлар ҳалқасини турли фаразлар, эҳтимоллар, ўзи ўйлаб топган фантастик тасаввурлар ёрдамида тўлдиради. Бу фаразлар баъзан иррационал, мистик мазмун касб этади. Айниқса, инсонга сирли, мўъжизали бўлиб туюлган нарсалар моҳияти, сабаблари ҳақида мулоҳаза юритилганда, иррационализмга, мистикага мойиллик кўпроқ юзага чиқади.

Инсон онгига, тафаккурига ҳос яна бир муҳим мойилликни таъкидлаш жоиз. Инсон ўлим билан, ўз умрининг ўткинчилиги, вақтинчалиги билан келиша олмайди. Жисмоний ўлим билан инсон ҳаётининг тўлиқ барҳам топиши, унинг назарида, ҳаётини оқибат мақсаддан, маънидан жудо қилади. Дин бу зиддиятни енгиб ўтишда инсонга ёрдам беради. Рухнинг абадийлиги, нариги дунёда уни ердаги ҳаётидаги ишлари, хулқ-атвори туфайли мукофот ёки жазо кутиб тури-

ши (хиндуизмда инкарнация – бошқа шаклда давом этадиган ҳаёти қандай бўлиши) инсоннинг ердаги ҳаётига мақсад ва маъни бағишлайди. Лекин инсон ҳаётининг мақсади ва маъниси ҳақида фикр юритувчи шундай кишилар борки, уларни диний таълимотлар тўлиқ қаноатлантирмайди. Улар масаланинг моҳиятига янада чуқурроқ кириб боришга интиладилар. Натижада гўёки диндан ҳам устун турган, илм-фан ва диндан ҳам ҳақиқатга яқинроқ теософик қарашлар, мўъжизавий Шамбалага ишониш каби туйғулар вужудга келади.

Иррационализмга ва мистикага мойиллик инсон табиатига хос мўъжизага интилишдан, бир хилликдан, турмуш тарзидаги андоза ва қолиплардан, жилла қурса, ҳаёлан қутулиш, ўз фантазияларига, орзу ва ҳавасларига эркинлик бериш истагидан ҳам келиб чиқади. Бу айниқса бадиий ижод билан шуғулланувчи шахсларда ёрқинроқ намоён бўлади.

Жамиятда кескин бурилишлар юз бераётганда теософик, парапсихологик, спиритуалистик «мўъжизаларга», уйдирмаларга қизиқиш ҳатто айрим ўқимишли зиёли кишиларда жонланади. Улар сидқидилдан, самимий равишда бундай «мўъжизаларга», уйдирмаларга ишона бошлайдилар. Ўзларини оқлаш (аниқроғи, юпатиш) учун эса «далил» тайёр: «Ахир биз билмайдиган нарсалар бор-ку! Биз дунёнинг барча сирларини кашф этиб тугатганимиз йўқ-ку. Бизга афсона, мўъжиза бўлиб туюлган нарса, авлодларимиз учун оддий ҳодисага айланар...» ва ҳ.к.

Тарихий бурилиш даврида аслида рационализмга объектив зарурат кучаяди, чунки аввалги тузум кадриятлари қайта баҳоланиши, камчиликлари танқид қилиниши лозим. Аммо амалда кўп ҳолларда индивидуал онг даражасида бу зарурат яхши англаб олин-

майди. Маданий мероснинг унчалик кенг ўрганилмаган ёки маълум сабабларга кўра (масалан, ғоявий жиҳатдан аввалги тузумга, сулолага маънавий-маданий ҳаётдаги, мафкурадаги ҳукмрон оқимга, тариқатга тўғри келмаган), етарлича тарғиб этилмаган қисмига, тақиқланган асарларига, таълимотларига қизиқиш ошади. Улар кенг тарғиб этила бошлайди, уларнинг аҳамияти баъзан ортиқча баҳолашиб юборилади, ҳарҳолда, уларга нисбатан изчил ва холис танқидий муносабат доимо ҳам кузатилавермайди. Бутун маданий меросга ўтиш давридаги муносабат ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Унинг айрим асарлари, ғоя ва тамойиллари аҳамияти оширилиб юборилиши, айримлариники (одатда, ўзгартирилган тузум даврида пайдо бўлганлари) пасайтириб юборилиши, ҳатто инкор қилиниши мумкин. Тарихий бурилиш даврида келажакка доир режаларда баъзан «романтик» кайфиятлар намоён бўлиб қолади. Тузумнинг ўзгариши гўёки барча муаммоларнинг осон ҳал қилинишига олиб келади. Аввалги тузум исканжасидан қутулган халқ гўёки ўз-ўзидан улкан бунёдкорлик салоҳиятини, куч-ғайратини – ақл заковатини, омилкорлигини, меҳнатсеварлиги-ю ташаббускорлигини намоён этади. Теварак-атрофдаги аксарият кўшнилари ва бошқа давлатлардан хайрихоҳлик ва амалий ёрдам келиши кутилади. Ички қийинчиликлар, эски кучларнинг зимдан ёки ошқора қаршилиги, аксарият омманинг ижтимоий инертлиги, бефарқлиги эсан чиқарилади ёки яхши ҳисобга олинмайди. Эйфория (ғалабадан мастлик) улкан, оламшумул, жозибадор лойиҳаларни олға суршига туртки беради. Лекин янги ҳокимият кўпинча бу лойиҳаларни моддий ва молиявий ресурслар, амалга оширадиган мутахассислар ва кадрлар билан таъминлаш, жамиятнинг иқтисодий организми ҳамда

омманинг онги бу янгиликни қабул қилишга тайёр эканлигини тўлиқ ҳисоб-китоб қилмайди. Ахир романтик кайфиятнинг кўтаринкилиги, руҳий парвози олдида ердаги ҳаётнинг «зерикарли прозаси», муаммоларга тўла кўримсиз реализми кимга ҳам керак?! Эйфория маълум даражада иррационал унсурларни туғдиради.

Тафаккурнинг иррационал мазмун касб этишига жуда кўп бошқа сиёсий ва ижтимоий омиллар ҳам таъсир кўрсатади. Ижтимоий зўравонлик, зулм, ижтимоий кўркув, улар натижасида ҳосил бўлган номукамаллик туйғуси (шу жумладан колониализм, миллий қарамлик шароитида миллий номукамаллик туйғуси), ижтимоий турғунлик, ҳукмрон мафқуранинг мавжудлиги ва догматизмга, мутаассибликка асосланиши, ишлаб чиқариш ва иқтисодиётни бошқаришда волонтаризмга, адолатсизликка йўл қўйиш ва шу каби омиллар иррационализмни озиклантиради.

II

Иррационализм ёки рационализмнинг тафаккурда етакчилик қилишига таъсир кўрсатувчи сабабларнинг айримлари тўғрисида батафсилроқ гапириш мақсадга мувофиқ.

Рационализм ривожланишида иқтисодий ҳаётдаги ўзгаришлар туфайли амалий тафаккурнинг мазмунан ва шаклан бойиши катта роль ўйнаган. Амалий тафаккур энг қадим замонларданок инсоннинг яшаш учун кураши заруратидан келиб чиқиб ривожланган. Аввало меҳнат қуроллари яшаш ва такомиллаштириш, ов қилиш, озиқ-овқат учун яроқли ўсимликларни топиш, ўзини химоя қилиш қадимги аجدодларимиздан ақл билан иш тутишни талаб қилган. Инсон тараққиёти-

нинг турли босқичларида амалий тафаккурда рационал унсурлар кўпайиб бораверган.

Рационал тафаккур ривожланишини тақозо этган ижтимоий-тарихий омилларнинг энг қудратлиларидан бири – бу шаҳарларнинг вужудга келиши эди. Нисбатан тор жойда турли маҳаллаларнинг жойлашуви одамлар ўртасидаги муносабатларни қатъий қоида ва меъёрлар ёрдамида тартибга солишни, аҳолининг хавфсизлигини таъминлашни, юқумли касалликлар тарқалишининг, ичимлик суви ифлосланиши ва очликнинг олдини олишни талаб қилар эди.

Булар шаҳарни мудофаа девори билан ўраб олинишига, шаҳарни бошқарувчи ҳоким ва унинг маъмуриятини сайлашга (тайинлашга), қатъий қоида ва меъёрлар кодекси (қонунлар) яратиб, улар асосида маҳаллалар, касб-хунарлар, фуқаролар ўртасидаги алоқаларни, маиший турмушни оқилона ташкил этишга ҳамда шаҳарнинг ташқи савдо ва бошқа алоқаларини тартибга солишга олиб келди. Аҳоли ихтиёрий равишда белгиланган қоидаларга, қабул қилинган қонунларга риоя этган. Кимки истамаса, шаҳарни ташлаб кетишга мажбур бўлган ёки қувғин қилинган, жазоланган. Бундан ташқари, ҳар бир фуқаро, оила, шаҳар олдида маълум мажбуриятларни адо этган: шаҳар деворларини таъмирлашда ҳашарда қатнашган ёки моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаган, ёв ҳужум қилганда мудофаада қатнашган, шаҳар маъмуриятини, доимий кўриқчиларни, ибодатхонани ва руҳонийларини сақлаш учун солиқ тўлаган ва ҳ.к. Шаҳарда сувдан (қудукдан, ҳовуздан, ариқдан) фойдаланишнинг қатъий қоидалари ўрнатилган. Улар орасида санитария қоидалари муҳим ўрин эгаллаган. Илк давлатлар катта ҳудудларда эмас, айнан шаҳарларда «шаҳар-давлат» шаклида пайдо бўлди. Чунки бирданига катта ҳудудда яшовчи турли

уруф ва қабилаларни ягона қонун-қоидалар асосида бирлаштириш, давлат идораси ва қонунига бўйсундириш қийин эди.

Шаҳар аҳолиси эса турли тажовузлардан сақлаиш, ишлаб чиқарилган ҳунармандчилик, қисман дехқончилик ва бошқа маҳсулотларни келишилган қатъий нархларда сотиш, умуман оиласи ҳаётини таъминлаш учун ўзининг умумий манфаатини тезроқ англаб олиш имконига эга эди.

Давлатнинг вужудга келиши қонунчиликни, ҳарбий илмни, давлат мафқурасини, амалдорлар, зиёлилар, ақлий меҳнат билан шуғулланувчилар қатламини вужудга келтирди. Аҳолини шаҳарнинг қонун-қоидаларига, талабларига, умумий диний эътиқодига ўргатиш зарурати профессионал руҳонийлар, тарғиботчилар, судьялар бўлишини тақозо этди. Амалдорларни, судьяларни, қонунчиларни ўқитиш, тарбиялаш керак эди. Бу ҳамда ҳунармандларни хом ашё билан таъминлаш, тайёр маҳсулотларни сотиш масаласи ҳам тегишли мутахассисларга эҳтиёж туғдирди. Давлатга бошқарувчилар, амалдорлар, ҳарбийлар, қурувчилар, меъморлар, олимлар, ўқитувчилар, санъаткорлар керак эди. Давлат бўлажак мутахассисларни етиштириш ва ўз шаҳрига, халқига содиқлик руҳида тарбиялаш учун махсус ўқитиш тизимини яратди.

Натижада таълим-тарбия соҳаси, илм-фан, медицина, санъат, адабиёт, фалсафа ва илоҳиёт ижтимоий фаолиятнинг алоҳида шакли сифатида вужудга келди ва ривожланди. Назарий тафаккур амалий тафаккурдан ажралиб чиқди.

Тафаккур тараққиётининг кейинги босқичларида ҳам аҳолининг зичлиги, ўзаро ички муносабатлари интенсивлиги, турмуш тарзининг шаҳар турмуш тарзига яқинлиги унда рационал ва иррационал унсурлар

нисбатига, ривожланишига таъсир кўрсатиб турди. Масалан, Европада XVI–XVII асрлардан шаҳарлар тез ривожланиши, аҳоли зичлиги ўзаро муносабатларни тартибга солишда қонун меъёрлари ролини кучайтирди, аҳоли тафаккурида рационал унсурлар кўпайишига хизмат қилди. Табиий иқлим шароити деҳқончиликка ёки яйлов чорвачилигига унчалик қулай бўлмаган Европа ҳудудларида меҳнат қуроллари такомиллаштиришга, хунармандчиликни ривожлантиришга эҳтиёжни кучайтирди. Бу борада амалий ва назарий изланишлар олиб борилдики, рационал тафаккур ўсишининг омиллари мустаҳкамланди. Лекин бу омилни жўн тушунмаслик керак. Иқлим деҳқончиликка, ишлаб чиқаришни ривожлантиришга умуман ноқулай бўлса (масалан, Чекка Шимол ва унга яқин ҳудудлар), у ерда аҳоли сони ҳам ўсмайди, шаҳарлар ва йирик қишлоқлар ҳам вужудга келмайди. Сийрак аҳоли овчилик ва чорвачилик билан машғул бўлиб қолаверади. Иқлим шароити деҳқончиликка анча қулай ҳудудларда эса, маълум бир даражага эришилгач, изланишлар сусайиб кетди. Шарқ ва Ғарб тараққиёти ва тафаккуридаги тафовутларнинг жузъий сабабларидан бири географик омилдир.

Жамият юксалиши жараёнида тафаккур тарзига иқтисодий омиллар ишлаб чиқариш, тақсимот, алмашув ва ҳ.к. таъсири ортиб борди. Меҳнат қуроллари, ишлаб чиқариш технологияларини такомиллаштириш зарурати табиатшуносликни, техникани ривожлантиришни, улардан унумли ва оқилона фойдаланишни тақозо этади. Бу ўз навбатида рационал тафаккур ривожланиши учун объектив заруратни туғдиради. Лекин ишлаб чиқарилган маҳсулотлар адолатли ва объектив мезонлар асосида тақсимланмаса, савдо-сотиқ (алмашув) адолатсиз бўлса, тафаккурда иррацио-

нал унсурлар сакланиб қолади, хатто кўпаяди. Одамларда адолат ва ҳақиқат қарор топиши мумкинлигига ишонмаслик, адолатли қаттиққўл доҳийга интилиш (доҳийпарастлик), шахсга сифинишга мойиллик ортади. Таксимотда, савдо-сотикда қатъий тартиблар ўрнатилмаса, айтайлик, жамият бир иқтисодий тузумдан иккинчисига ўтаётган бўлса, эски тартибларга одамлар риоя қилмай қўйса, янгилари ҳам кучсиз бўлса, жамият аъзоларининг баъзи бир қисми психологиясида ҳар қандай йўл билан бойлик орттириш – «олтинга малъун эҳтирос» авж олади ва мустаҳкамланади.

Европада крепостной тузум ҳукм сурганда, таксимотда тенгсизлик омма онгида иррационализмни, жаҳолатни озиқлантириб турди. Дастлабки капитални жамғариш ва «ёввойи капитализм» даврида мижозларини ва шерикларини алдаш ҳисобига ортиқча фойда олишга ҳаракат қилганлар анча-мунча бўлган. Умуман бойликка ҳирс ва қаллоблик барча жамиятларда ҳам маълум кишилар учун хос бўлса-да, жамиятда иқтисодий тузум ўзгараётганда, эски тартиблар, қоидалар, муносабатлар бузилиб, янгилари ўрнатилаётганда осонлик билан бойлик орттириш йўллари пайдо бўлади. Бундан кимдир қонуний фойдаланса, кимдир ноқонуний фойдаланади, яъни қаллоблар сони анча кўпаяди. Янги тузумда, янги шароитда бой бўлиб қолишни истаганлар ва шунга интилганлар сони эса сезиларли ортади. Ўтиш даври фуқароларнинг бир қисмида иқтисодий фаолликни рағбатлантиради.

Феодализмдан капитализмга ўтиш даврида бундай ҳолат деярли барча мамлакатларда кузатилган, бугун эса хусусий мулкчиликни ривожлантираётган, бозор иқтисодиётини жорий қилаётган собиқ социалистик

мамлакатларда ҳам учрамоқда. Аммо аҳолининг ҳам, тадбиркорларнинг ҳам аксарияти учун ҳеч қачон бойликка ноқонуний интилиш, фойда олиш ҳирсига муккасидан кетиш хос бўлмаган.

Европада тафаккур рационаллашувига рақобат ҳам кучли таъсир кўрсатди. Энг аввало бу борада ишлаб чиқариш харажат ва даромадларини калькуляция қилиш заруратини эслаш керак. Маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланадиган харажат: хом ашё, бутловчи қисмлар, ёнилғи, транспорт хизмати, иш ҳақи (агар четдан ишчи ёлланса) ва ҳ.к. ҳамда солиқ ва тўловларга кетадиган харажат маҳсулот баҳосида тўла қопланиб, хунарманд оиласи эҳтиёжларини қоплаши зарур. Натурал ва яримнатурал хўжалик юритадиган деҳқон ёки бошқа касб эгалари учун ишлаб чиқаришни аниқ калькуляция қилиш, уни муттасил рационаллаштириш шарт эмас. Аммо фақат биргина касби орқали рўзғорни боқадиган, бошқа қўшимча даромад манбаи бўлмаган шаҳарлик хунарманд учун бу жуда муҳим. Ёлланма ишчи учун эса рўзғор харажатларини аниқ ҳисоб-китоб қилиш, тежамкорликка интилиш – ҳаётий зарурат.

Рақобат шароитида мануфактуралар, кейинчалик цехлар ва фабрикалар пайдо бўлиши ишлаб чиқаришда калькуляция аҳамиятини, сарф-харажатларни камайтириб, технологияни, ишлаб чиқаришни узлуксиз такомиллаштириш эҳтиёжини оширади. Айнан худди шу омил оқибатда илм-фан ва инженер-техник зиёлилар капиталистик халқ хўжалигининг муҳим таркибий қисмига айланишига олиб келди. Мазкур омил назарий тафаккурда ҳам рационализм мавқеи мустаҳкамланишида қўшимча ижтимоий-иқтисодий замин вазифасини ўтади, умумтаълим ва мутахассислар тайёрлаш тизимини муттасил такомиллаштириб борди.

Шундай қилиб XVII–XVIII асрларда товар ишлаб чиқариш ва шаклланаётган эркин бозор талаблари, рақобат, шу жумладан, ишчи ва мутахассислар ўртасидаги рақобат фарб аҳолисининг амалий тафаккурини аста-секин рационаллаштириб юборди. Ўз навбатида рационал тафаккур товар ишлаб чиқаришнинг ва фарб иқтисодиёти ривожланиши учун интеллектуал замин вазифасини ўтади. Фарб маърифатпарварлари ва ишбилармонлари, арбоблари буни тез англаб олдилар ва ҳаётга, меҳнатга рационал ёндашувни тарғиб этдилар.

Далил сифатида АҚШнинг дастлабки маърифатпарварларидан, миллат асосчиларидан бири Бенжамин Франклин асарларидан бир неча парча келтирмақчимиз:

«Унутма, вақт пулдир»... «Агар сен ақлли ва ҳалол киши сифатида танилсангинга, йиллик 6 фунт фоиз ҳисобига фойдаланиш учун 100 фунт қарз олишинг мумкин. Кимдир кунига 4 пенс чакани бекор сарфласа, у бир йилда бесамар 6 фунтни йўқотади, бу эса 100 фунтдан фойдаланиш ҳуқуқининг баҳосидир. Кимдир кунига 4 пенс қийматидаги вақтини йўқотса, майли у бор-йўғи бир неча минутни ташкил этсин, у жами кунлар йиғиндисидан бир йилда 100 фунтдан фойдаланиш имкониятини бой беради».

«Унутма, кредит пулдир»... «Мақолни эсда тут: кимки вақтида тўласа, унга бошқаларнинг ҳамёни очикдир. Белгиланган муддатда аниқ ҳисоб-китоб қиладиган киши дўстларидан истаган пайтда уларга зарурлиги сезилмай турган пулларини қарзга олиши мумкин». «Шу боис олган қарзингини белгиланган муддатдан бир соат ҳам ортикча кечиктирма». «Кўлингдаги барча нарсани ўзингиники деб билишдан ва шунга мувофиқ яшашдан эҳтиёт бўл. Кредит манбаи бор кўпчилик

кишилар ўз-ўзини алдаш тузоғига тушади. Буни четлаб ўтиш учун ўз харажатларинг ва даромадларингни аниқ ҳисоблаб бор...»

Ҳалол ва меҳнатсевар бўлишни дин ҳам одамлардан талаб қилган. Ҳалоллик ва меҳнатсеварлик – савоб, Худога маъкул. Ноҳалоллик ва текинхўрлик – увол, гуноҳ. Диний тарбия негизида потенциал тарзда кўрkitиш яширин (гуноҳкорларнинг ўрни – дўзах). Аммо инсоният бутун умри давомида кўрқувда яшаши ва меҳнат қилиши мумкин эмас. Кўрқув оқибатда ҳаётга, меҳнатга иррационал муносабатни шакллантиради. Бенжамин Франклин ҳалоллик – фойдали, яхши яшашинг, кредит олишинг, бойишинг учун меҳнатсеварлик қаторида энг зарур фазилат деб ҳисоблайди. Ноҳалоллик – зарар. Ҳеч ким сенга ишонмайди, кредит бермайди. Бундай ёндашувда кўрқувга на бевосита, на билвосита ўрин бор. Тарбия асосига ҳаётга ва меҳнатга рационал муносабат қўйилган.

Шарқ мамлакатларининг XVI–XIX асрларда тараккиётда ортда қолиб кетишининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш тақозо этадиган дунёқараш билан, хусусан рационал тафаккур юритишнинг ортда қолиши билан боғлиқ томонларини жамият ҳаётининг ҳар бир соҳаси бўйича таҳлил қилиш ва ишонарли далиллар келтириш мумкин. Лекин М. Вебердан биттагина иқтибос келтириш билан чекланамиз: «Турфа хил олий ўқув муассасалари, жумладан, бизнинг университетларимиз ва академияларимизни шаклан эслатувчилари ҳам турли халқларда мавжуд бўлган (Хитой, ислом мамлакатлари). Лекин замонавий ўзига хос мазмундаги рационал ва систематик, яъни профессионал илмий фаолият ва мутахассис олимлар фақат ғарбдагина маълумки, уларнинг мутахассис-хизматчи сифатида мазкур маданиятда ҳукмрон мавқеи, энг аввало,

замонавий ғарб давлати ва замонавий ғарб иқтисодиётининг таянчи бўлиши кўзда тутилади»¹.

Вебер ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларига ҳам шунга ўхшаш ҳолат хос бўлганини таъкидлайди.

Ғарбда ижтимоий муносабатлар шу даражада рационаллашган ва объективлашганки, улар алоҳида шахс, жамоа хоҳиш-иродасидан, кайфияти ва мойилликларидан, дидидан, урф-одатлардан, маиший мазмундаги одамгарчиликдан устун туради. Масалан, хизмат бурчини бажараётган давлат амалдори фақат ўзининг хизмат Низомига, қонунга, юқори мансабдор берган буйруққа (бу ҳам низомда белгиланган) бўйсунди. Унинг хизмат бурчини бажаришида ҳар қандай таниш-билишчиликка, қўнғилчанликка йўл қўйиши тақиқланади. Унинг хизмат обрўси кўпроқ шахсий фазилатлари билан эмас, балки йўриқнома ва низомга биноан аниқ ва тез ҳаракат қила олиши, шахсий ҳис-эҳтиросдан устун бўла олиши билан белгиланади, яъни унинг функционал (хизматчилик) хислатлари инсонийлик фазилатларидан устун ҳисобланади.

Жамиятнинг давлат хизматчиларига бундай талаб қўйиши турли ўзбошимчаликларнинг, нуфузли амалдор ва шахслар илтимоси, талаби ёки турли найранглари жамиятдаги қонунлар ва тартиблардан устун бўлиб кетишининг, субъективизм ва вблонтаризмнинг олдини олишда фойдалидир. Лекин айти пайтда мансабни суиистеъмол қилишнинг, бюрократизмнинг, беғоналашишнинг кучайишига хизмат қилади (Шарқда бунга тесқари манзарани баъзан ҳозир ҳам кузатиш мумкин. Хизмат вазифасини ўтаётган кишига «ха, энди ўзингиздан қолар гап йўқ, мумкин бўлмаса ҳам,

¹ Вебер М. Избранные произведения. М., «Прогресс», 1990 г., с. 46.

бир иложини топинг» қабилда мурожаат этаётганлар учраб туради. Бунинг сабабларидан бири Шарқда узоқ вақт амалдор ва лавозим, амалдорнинг хизмат вазифалари (бурчи) ва уни бажариш борасидаги хатти-ҳаракати бир-биридан ажратилмаган, яъни объективлашмаган. Лавозим ва давлат хизмати персонификациялаштирилган. Омма онгида «бу нарса мумкин, чунки қонуний, буниси ноқонуний, демак мумкин эмас» деган тушунча эмас, «амалдор истаган нарса қонуний, мумкин, истамаган нарса ноқонуний» деган тушунча ўрнашиб қолган). Бюрократлашиш ва бегоналашишга қарамасдан, рационаллашиш ва объективлашиш ривожланган ғарб мамлакатларида оқибат натижада ҳуқуқ ва давлат бошқарувини барча синфлар, табақалар ва қатламлардан ҳам, алоҳида шахсдан ҳам устун қилиб қўйди ва фуқаровий жамият асосларини шакллантирди.

Бизда эса мустамлакачилик давригача ўрта асрларда қарор топган эски қоидалар ўзгармай турди, чунки саноат ишлаб чиқариши оилавий ҳунармандчилик даражасида қолиб кетди, шу сабаб мануфактуралар, йирик цехлар, фабрика, заводлар вужудга келмади. Инженер-техник ходимлар, бошқарувчи ва ҳисоб-китоб юритувчи бухгалтерлар, шу каби мутахассислар иқтисодиёт, ишлаб чиқариш тақозо этадиган алоҳида ижтимоий қатлам сифатида шаклланмади.

XI асрда Хоразмдаги Маъмун академиясидаги, XV асрда Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси (университети) ва расадхонасидаги олимлар профессионал илмфан билан шуғулланувчи кишилар эдилар. Лекин улар ижтимоий қатлам сифатида мамлакат халқ хўжалигининг зарурий таркибий тузилмасига айланмаган, уларнинг ўрни ва ижтимоий функцияси иқтисодий тузумнинг хусусиятидан келиб чиқмас эди. Маърифатпар-

вар подшоҳ тахтга чикса, бундай тузилма пайдо бўлиб қолар, подшоҳ тахтдан тушса, издошлари унинг бу борадаги ишини давом эттирмаса, профессионал илмий тадқиқот аста-секин унутиларди.

Бугунги кунда жамиятимизнинг таркибий тузилмаси, давлат бошқаруви тизими, ишлаб чиқаришни, ижтимоий ҳаётни, илм-фанни, халқ таълимини, оммавий ахборот воситаларини ва ҳ.к.ларни ташкил этиш шакллари замонавий, яъни рационал ва объектив. Албатта, ўзининг ички хусусиятларига, миллий ўзига хос жиҳатларига, бошқалардан биров фарқ қиладиган баҳоларига, меъёрларига, идеалларига ва бошқа кадриятларига эга. Аммо бу фарқлар, ўзига хослик ҳам рационал мазмун касб этган. Халқимизнинг саводхонлиги, билим даражаси ва маданий савияси, ижодкорлик, бунёдкорлик салоҳияти фарб мамлакатлари халқлариники билан кўп жиҳатдан таққосланиши мумкин.

Лекин биз қўлга киритилган ютуқларни, салоҳиятни пасайтириб юбормаслигимиз, аксинча, янада ривожлантиришимиз шарт. Табиийки, мустақиллик туфайли аввалги кадриятлар қайта баҳоланмоқда. Мана шу жараёнда жуда эҳтиёткорлик билан иш тутиш лозим. Чунки дунёқараш, эътиқод масаласи – ўта нозик масала. Биз авлодларнинг табиий алмашуви жараёнида ёшлар онгига миллий маҳдудлик, мафкуравий мутаассиблик унсурлари, иррационалистик қарашлар, хурофот иллатлари, консерватив, қоқоқ анъанавийлик меъёрлари, тамойиллари илашиб, кириб қолиши хавфининг олдини олишимиз зарур. Баъзан кўринишдан безарар, ҳатто одамгарчиликнинг бир белгиси бўлиб туюладиган айрим ҳоллардаги бозордаги оддий хизматчининг кўнгилчанлиги, кимнингдир илтимосига ён босиб, ўзини тартиб-қоидаларнинг бузилишини кўриб

кўрмаганга солиши жамиятга, бошқа кишиларга қанча зарар етазиши мумкин. Биз одамгарчиликни эъзозлаган ҳолда, қонунга, тартибга қатъий амал қилиб яшашни, сохта одамгарчиликдан кўнгилчанлик қилиб, кимнингдир ҳожатини чиқариб, бошқаларга зарар етказишдан ҳақиқий одамгарчиликни фарқлашимиз керак.

Рационал тафаккурни ўстириш катта авлоднинг аксариятига хос миллий номукамаллик туйғусидан халос бўлишни, ёш авлодда у ҳеч қандай кўринишда ва шаклда қайта вужудга келмаслигига эришишни тақозо этади. Бунинг учун биринчи навбатда биз ривожланган мамлакатлар қаторига кўтарилишимиз, қоқоқлик ва қашшоқликни бартараф этиб, ҳеч кимдан амалда кам бўлмасликни таъминлашимиз керак. Ҳар бир соҳада эришган ютуқларимиз замон талабларига мос бўлиб, одамларимизда ҳаққоний миллий ғурур ўсишига хизмат қилмоғи лозим. Худди шундай катта авлодга хос ижтимоий кўрқув бартараф этилиши ва у ёш авлодда тикланмаслигининг барча иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий-психологик ва маданий-маърифий чоралари кўрилмоғи шарт.

Ҳалолликка ва адолатга асосланган ҳақиқий бозор иқтисодиётини шакллантириш, иқтисодиётни эркинлаштириш, ишлаб чиқаришни ва меҳнатни оқилона ташкил этиб, ёлловчи ва ёлланувчи ўртасидаги муносабатларни ўзаро масъулият ва қонуний меъёрларга қатъий риоя қилган ҳолда ташкил этиш зарур. Тадбиркор ва ишчи-хизматчининг ҳуқуқлари амалда кафолатланиши керак. Шу боис Ўзбекистонда давлат ҳокимиятининг ҳар учала бўғини тадбиркорликка ва меҳнат муҳофазасига оид қонунчиликни мунтазам такомиллаштириб, бойитиб, улар ижросини таъминлаш ва назорат этиш механизмини кучайтириб бормоқда.

Хўжалик масалалари бўйича ихтисослашган махсус суд тармоғи вужудга келди. Мамлакатимизда шундай шарт-шароит ва ижтимоий-маънавий муҳит қарор топиши ва мустаҳкамланиши зарурки, ҳар бир киши биринчи навбатда ҳалол меҳнат қилиб, изланиши, ўз ақли ва фаросатини ишга солиши эвазига жамиятда кўзлаган ижобий мақсадига эришиши мумкинлигига қаттиқ ишонмоғи, ўзи ва бошқалар мисолида бунга амин бўлмоғи лозим.

Бу нафақат иқтисодий шарт-шароитларни, шунингдек, сиёсий бошқарувнинг янада либераллашувини, демократия ривожланишини, фуқаролик жамияти асослари мустаҳкамланишини ҳамда ҳар бир фуқарода сиёсий ва ҳуқуқий маданият ўсишини, дунёқараши кенг ва теран, тафаккури эркин бўлишини ҳам тақозо этади.

ТАФАККУР ЭРКИНЛИГИ МЕЗОНЛАРИ

Демократик ва эркин жамият қуришнинг муҳим фундаментал шартларидан бири тафаккур эркинлигига кенг йўл очишдир.

Эркин тафаккурнинг асосий белгиларидан бири ижобий маънодаги фаоллик ва мустақилликдир (Э. Фромм). Лекин бунга эришиш ҳеч бир даврда осон кечмаган. Чунки ҳар бир давр тафаккурга ўзи бериши мумкин бўлган даражадан ортиқ эркинлик беролмайди. Ҳар бир даврда муайян мафкуравий клишелар, қолиплар, меъёрлар асосида фикрлашнинг барқарор стереотиплари вужудга келади.

Ижтимоий тараққиёт даражаси ва сиёсий тузум хусусиятлари тафаккур эркинлигининг имкониятларини, намоён бўлиш шаклларини белгилайди. Баъзи тарихий даврларда тафаккур эркинлиги ҳатто мистик шаклларда юзага чиқиши мумкин.

Европада илк капитализм шаклланиши жараёнида тафаккур эркинлиги ҳурфикрлилик сифатида вужудга келган ва ривожланган. Ўшанда ҳурфикрлилик тафаккурни черков догматикасидан, илм-фаннинг диндан мустақил ривожланишини, бошқача айтганда, тафаккурнинг дунёвийлашишини англатган. Ҳурфикрлиликнинг ижтимоий негизини жамиятнинг асосий институтлари – давлат, иқтисодиёт, ҳуқуқ, маориф ва илм-фан, соғлиқни сақлаш ва ш.к.ларнинг секуляризация

бўлиши, яъни черков таъсиридан мустақил бўлиши ташкил этади.

Ғарбда секуляризация жамиятнинг, айниқса илм-фан ва тафаккурнинг табиий-тарихий ривожланиши маҳсулидир. У пишиб етилган объектив ҳодиса сифатида вужудга келди. Европада хурфикрлилик сунъий равишда зўравонлик билан халқ онгига сингдирилмади. Черков ва дин ҳам таъқиб этилмади. Лекин черковга нисбатан танқид кучая борди. Замон талабларига жавоб бермай қолган католицизм бағрида дастлаб протестантизм оқими пайдо бўлди. Сўнгра маърифатпарварлар ва илк капитализм назариётчилари томонидан черков ва дин қаттиқ танқид қилинди. Айниқса бу борада француз маърифатпарварлари – энциклопедист олимлари ва Вольтер сингари файласуф-адиблари ижодий фаолияти тараққиётга катта таъсир кўрсатди. Охир-оқибатда католик черков ўзининг баъзи даъволарини қайта кўриб чиқишга, давлат ишларига аралашидан воз кечишга мажбур бўлди (янгитдан пайдо бўлган оқимга мансуб черковлар ҳам).

Тўғри, протестантизм ва католицизм ўртасида узок давом этган қонли тўқнашувлар юз берди, буржуазия сиёсий ҳокимият тепасига айрим ҳолларда инқилобий урушлар натижасида келди (Нидерландия, Буюк Британия, Франциядаги инқилобларни эсланг). Лекин мазкур ҳодисалар объектив ижтимоий тараққиёт натижалари, капитализмнинг ва янгича тафаккурнинг кураш воситасида ўзига йўл очиши эди. Капитализм илм-фан, маданият, технология ва ишлаб чиқариш ривожланишига қудратли имконият яратди. Илмий-техника тараққиёти ва табиатшунослик билан боғлиқ фанлар аста-секин халқ хўжалигининг, иқтисодиётнинг узвий, таркибий тузилмавий бўлагига, қисмига айланди. Бу тафаккурнинг рационал йўналишда ривожланишига ул-

кан таъсир кўрсатди. Бундан ташқари, айниқса шафқатсиз рақобат жамият тафаккурини кескин рационаллаштирди, кўнгилчанликка, сентиментализмга, ҳавойи орзу-ҳавасга деярли ўрин қолдирмади. Мақсадга мувофиқлик биринчи ўринга чиқди. Анъанавий қадриятларга, маданий меросга муносабат аста-секин беписандлик томон ўзгарди.

Мақсадга мувофиқлик тамойили билан бир қаторда капиталистик иктисодиёт вужудга келтирган рақобат, бозор талаблари, ишлаб чиқариш ва технологиядаги сифат ўзгаришлари кўп жиҳатдан тафаккур эркин ривожланишига хизмат қилган бўлса-да, аммо пировардида унинг инқирозга учрашига ҳам ҳисса қўшиб турди. Масалан, технократик қарашлар аста-секин ҳукмрон бўла бошлади. Жамиятда дегуманизация жараёни кучайди. Ғарб рационализмнинг XX аср иккинчи ярмидаги инқирози, турли-туман мўътадил ва тажовузкор диний секталар, мистик, теософик, спиритуалистик, парапсихологик таълимотларнинг ҳаддан ташқари кўпайиб кетганлиги, телеэкранларда шу мавзудаги ҳамда зўравонлик ва фахшни очик кўрсатувчи фильмлар салмоқли ўрин эгаллагани бунга далилдир. Оила ва никоҳ институтлари ҳам қаттиқ деформацияга учради. Бир жинслилар ўртасида никоҳга рухсат берувчи мамлакатлар сони йилдан-йил кўпайиб бормокда.

Лекин ғарбликлар менталитетида инсон ҳуқуқлари, тенглик, либерализм, мустақил фикрлаш ва фаол изланиш, ўзга қарашларга ҳурмат чуқур ўрнашганки, бу улар тафаккурига муайян даражада эркинлик бағишлайди. Бугунги ғарб тафаккури капитализм ва секуляризация маҳсулидир, лекин зинҳор атеистик сиёсат маҳсули эмас. Ғарбда фикрлар кураши, баҳси Ренессанс ва Маърифатпарварлик давридан бошлаб анча

авж олган, ҳатто айрим олимлар ва адиблар томонидан атеистик руҳдаги асарлар ёзилган, тарғибот олиб борилган. Аммо давлат томонидан атеистик сиёсат юритилмаган.

Чор Россиясида ижтимоий тараққиёт такозо этган секуляризация анча ортда қолган эди. Чунки капитализм тўлиқ шаклланишга улгурмаган, аҳолининг аксарияти саводсиз эди. Совет даврида эса секуляризация зўравонлик билан олиб борилган давлат атеистик сиёсати натижаси бўлди. Бироқ у нотабиий секуляризация эди, кўпроқ шаклан қарор топган, моҳиятан тўлиқ юз бермаганди. Диний ақидалар коммунистик ақидалар билан алмаштирилганди, холос, Шу боис ҳақиқий тафаккур эркинлиги шаклланмаган, унинг муҳим таркибий унсурлари чала бўлиб қолган ёки деформацияга учраган эди.

Колониализмни бошдан кечирган, сўнгра капитализмни четлаб ўтган халқларда эса бу жараён янада мураккаброқ, зиддиятлироқ кечди. Чунки етарли даражада рационализм унсурлари, ташаббускорлик, танқидий рух ривожланмади, обрўли фикрни нотанқидий қабул қилишга мойиллик жуда секин камайиб борди. Чоризмга қарамлик даврида идора усуллари ва айрим ижтимоий институтлар секуляризациялашган бўлса-да, аҳолига ислом динининг таъсири пасаймади. Аксинча, аҳоли ҳаққоний равишда ўша шароитда исломга миллатни, миллий маданиятни ассимиляциядан сақлаб қолувчи омил сифатида қарай бошлади.

Халқимизнинг чоризм асоратига тушиб қолган қисми учун ислом миллий ўзликнинг айният тимсолларидан бирига айланди. Шу сабабдан халқимизнинг Бухоро амирлиги ҳудудида яшаган, расман мустақиллигини сақлаб қолган қисмига нисбатан Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудудида яшаган қисми бугун

хам динга кўпроқ мойиллик кўрсатади. Ваҳоланки, Бухоро ислом динининг марказларидан бири бўлган, анъанавий ислом акидалари, унинг консерватив меъёрлари каттиқ ҳимоя қилинган. Ижтимоий институтлар ва идора усулларининг секуляризацияси ҳақида эса гапириб ўтиришнинг ўзи ортиқча. Шунга қарамасдан, аҳоли онгига дин таъсири собиқ Қўқон хонлиги ҳудудига нисбатан камроқ. Бугунги кунда баъзи ёшларда диний экстремизмга мойиллик масаласида ҳам икки ҳудуд ўртасида сезиларли фарқ бор. Ўзбек театри тарихини чуқур ўрганган М. Раҳмонов Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги ҳудудида фаолият юритган халқ театрлари, дорбозлар, масхарабозлар, қўғирчоқбозлар XIX асрда кўрсатган айрим томошалар, интермедиялар ҳақида сўз юритади. Сюжет мазмунини баён қилади, матнларидан парчалар келтиради. Тадқиқотчи гувоҳлик беришича, Қўқон хонлиги санъаткорлари ҳатто хон ҳузурида кўрсатадиган томошаларида баъзан кескин ижтимоий-сатирик лавҳаларни, амалдорлар ва руҳонийларни танқид қиладиган сахналарни кўрсатганлар. Бухоро амирлиги санъаткорлари эса ижтимоий сатирадан, танқиддан мутлақо йироқ, кўпроқ кўнгилочар томошалар кўрсатганлар, латифалар, сўз ўйинлари асосида енгил ҳажвий лавҳаларни сахналаштирганлар. Динга, қолоқ анъаналар ва руҳонийларга, амалдорларга нисбатан танқидий фикр билдириш у ёқда турсин, ҳатто аския ва қочириқ қилишга ҳам журъат этолмаганлар. Муллалар, қозилар, диний идоралар томонидан одамлар онги, фикри-зикри каттиқ назорат қилинган. Сатира унсурлари узок, чекка жойлардаги томошаларда кўрсатилган¹.

¹ **Мамаджон Раҳмонов.** Узбекский театр с древнейших времен до 1917 года., Т., 1981 г. 191–201-б.

Қўқон хонлигида Бухоро амирлигига нисбатан тафаккур эркинлиги кўпроқ, диннинг маънавий ва сиёсий назорати бўшроқ бўлган. Аҳоли дин таъсирига муккасидан тушиб қолмаган. Ўша даврдаги бундай ҳолат маиший маданиятга, маънавий ҳаётнинг баъзи томонларига ҳам таъсир кўрсатган. Амирлик аҳолиси орасида аскиябозлик Қўқон хонлиги аҳолиси орасидагига нисбатан камроқ тарқалган. Бу ҳатто ҳозир ҳам сезилади. Амалдорлар орасида эса Бухорода аскиябозлик умуман удум бўлмаган. Юсуфжон қизиқ Шакаржоновнинг эслашича, 1897 йили Бухоро амири Туркистон генерал-губернаторига хат ёзиб, фарғоналик санъаткорларни чақиртиради. Амир томошаларда қози ва уламоларни танқид қиладиган асарларни кўрсатишга розилик бермайди. Шунда улар фарғонача аскиялар қила бошлашади, лекин ҳеч ким кулмайди. Амир теварагидаги амалдорлар аскияни тушунмайди¹.

Лекин мустамлакачилик даврида Қўқон хонлиги ҳудудида ислом динига муносабат ва диннинг омма онгига сиёсий таъсири кучая бошлади. Гап шундаки, чоризм даврида хонлик ҳудудида дин, биринчидан, миллий ўзликни сақловчи, миллий урф-одатларни, турмуш тарзини, миллий онгни ҳимоя қилувчи маънавий-эътиқодий, маданий омилга айланди. Иккинчидан, халқни миллий озодлик учун колониал ҳокимиятга қарши курашиш йўлида бирлаштирувчи сиёсий мафкура вазифасини бажарди. Фарғона водийсида яшовчи аҳолининг тарихий хотирасида, онгости даражасида динга сиёсий омил, ҳокимият учун кураш воситаси сифатида қараш сақланиб қолган. Бугун у ташқи таъсирлар туфайли, деформациялашиб ва сохталаштирилиб, бир гуруҳ тажрибасиз ёшларни, афсуски, чал-

¹ Ўша манба, 200-б.

фитмоқда, уларнинг айримлари диний экстремизмга қўл урмоқда. Мамлакатимизнинг бошқа ҳудудларида диний экстремизм таъсири Фарғона водийсига нисбатан сезиларли даражада паст. Аммо бу огоҳликни бошқа вилоятларда сусайтиришга сабаб бўлолмайди, албатта. Диний экстремизмга қарши курашни ташкил қилишда, маънавий-маърифий тарғиботда Фарғона водийсида ҳам, Хоразм ва республикамизнинг бошқа вилоятларида ҳам диндан сиёсий омил сифатида фойдаланишга интилаётган гуруҳларнинг асл мақсадини оқиллик ва қатъият билан фош этиш зарур.

Совет давлатида қарор топган авторитар, маъмурий-буйруқбозликка асосланган бошқарув, дохийпарастлик, догматик коммунистик мафкуранинг якка ҳукмронлиги тафаккурдаги иррационалистик унсурларни озиклантириб турди ва аста-секин тоталитар тафаккур унсурларини шакллантирди. Совет даврида қарор топган тафаккур хусусиятлари тахлилидан келиб чиқиб, тоталитар тафаккур ҳақида қуйидагиларни кайд этиш мумкин.

Тоталитар тафаккур давлат бошқарув машинаси, назорат ва ташвиқот-тарғибот усуллари, оммавий ахборот воситалари анча ривожланган мамлакатларда репрессив авторитар бошқарув шароитида вужудга келади (Сталин, Гитлер, Франко ва бошқа диктатуралар). Чунки бундай диктатура режимларида мутаассиб мафкура ҳукмронлик қилади.

Мутаассиб мафкура умуммиллий, ҳатто умумбаشارий манфаатлар, порлоқ келажакни яратиш учун бугун қийинчиликларга чидаш, ҳатто, керак бўлса, ўзни фидо қилиш лозим, деган тушунчалар билан чайқовчилик қилади. У маъмурий усуллар, оммавий ахборот воситалари, турли митинглар ёрдамида жамиятда оммавий психозни, қўрқувни вужудга келтиради. Қатъ-

ий интизом ўрнатиб, ишлаб чиқаришда ҳам вақтинчалик суръатларни оширишга эришади. Давлат машинасини, айниқса унинг репрессив механизмини мустаҳкамлашни «асослайди», турли ички ва ташқи душманларни, таҳдидларни ўйлаб топади ёки ҳақиқий таҳдидларни жуда кўпиртиради.

Тоталитар мафкура реал ёки ўйлаб топилган таҳдидлар ҳавойи утопик олий миллий мақсад теварагида қисқа давр мобайнида оммада ташаббус уйғотиши, халқни маълум даражада бирлаштириши мумкин. Буни яна Сталин ва Гитлер давридаги собиқ СССР ва Германия мисоли тасдиқлайди.

Карл Поппернинг қуйидаги фикрида жон бор: «Қадимги ва янги тоталитар ҳаракатларнинг кучи – биз уларга қанчалик ёмон муносабатда бўлмайлик – шунга асосланганки, улар анчайин реал ижтимоий эҳтиёжларга жавоб беришга уринадилар». Тоталитар тафаккур воқеликни ноадекват, яъни бузиб, ноҳаққоний акс эттиради. У, биринчидан, воқеликка тор синфийлик ва партиявийлик ойнаги орқали қарайди. Ижтимоий воқеа ва ҳодисаларга, жамият аъзолари хатти-ҳаракатларига, шахслар фаолиятига сиёсий ва мафкуравий тус беради, уларни ҳукмрон мафкура ва расмий сиёсат нуқтаи назаридан баҳолайди. Лекин унга мудом сиёсий холислик ва илмийлик етишмайди. У жамият ҳаёти казармача бир хил, одамларнинг фикрлаши эса бир чизиқли бўлишига интилади. Қарашлар, фикрлар плюрализмини-ку қўя турайлик, ҳатто ўз мафкураси доирасида ҳам бир вариантликка, бир чизиқликка интилади. Шу боис большевиклар фракционликка қарши тиш-тирноғи билан курашган. Айрим тоталитар давлатларда расман бир неча партия фаолият юритиши мумкин. Аслида эса улар ўртасида ҳақиқий тенгҳуқуқлиликка, очик сиёсий ва мафкуравий курашга

йўл кўйилмайди. Ҳар хил кўзбўямачиликлар, жамоатчилик фикрини чалғитиш орқали гўёки партиялар кураши ҳақида тасаввур ҳосил қилинади.

Иккинчидан, тоталитар тафаккур муроса нималигини билмайди, тажовузкорликка мойил. Масалан, жанговар атеизмда ва сиёсий, мафкуравий муҳолифларини таъқиб қилишда юқорида қайд этилган хусусиятлар яққол намоён бўлади. У ўз қарашларини жамиятга, кишилар онгига зўравонлик билан мажбурлаб сингдиришга йнтилади. (Тоталитар тафаккур коммунистик, атеистик мафкурага эмас, диний мафкурага асосланиши мумкин. Унда баъзи бир ҳолатлар шаклан тескари намоён бўлса-да, моҳияти ўзгармайди. Масалан, улар ҳам ўз мафкураларини, қарашларини зўравонлик, тазйиқ билан сингдиришга, вазиятга қараб, оммавий зўравонликларни, репрессияларни (ёки террорчиликни) амалга оширишдан қайтмайди (Эронда 1978–80-йиллар, Афғонистонда толибонлар, ғарб мамлакатларида тоталитар диний секталар). Тоталитар тафаккур ЖАР ва Собик Жанубий Родезияда аввалги тузум давридагидек ашаддий ирқчиликка, апартеидга ёки баъзи бир мамлакатларда бўлганидек фашистик мафкурага асосланиши мумкин. Унда ҳам моҳият ўша-ўшалигича қолади.)

Учинчидан, тоталитар тафаккур раҳбар фикрларига кўр-кўрона итоат этади. Уларни танқидий қабул қилишга мутлақо ожиз. Бу борада унга нафақат мустақиллик, шунингдек, ирода ҳам етишмайди.

Бошқа томондан, тоталитар тафаккур ташувчиси ўзига нисбатан хизмат поғонасида паст турган киши фикрини тўлиқ инкор этиши, ҳеч иккиланмасдан бу фикр устидан, унинг тўғри ёки нотўғрилигидан қатъи назар, кулиши, масхара қилиши мумкин.

Тоталитар тафаккур учун давлат ёки черков цен-

зураси ва назоратидан ташқари шахснинг «ички цензори», ички тақиқ ва ўзини ўзи назорат қилишнинг ўта кучлилиги хос. Ўзини ўзи назорат этиш шунчалик кучлики, шахснинг ҳар қандай ташаббусини бўғиб, иродасини фалаж қилиб қўяди. Чунки тоталитар тафаккур туғилиши замирида ижтимоий кўрқув ва репрессия хавфи ётибди. Инсонга хос ўз жонини сақлаш инстинкти репрессив тоталитар тузум шароитида, Э. Фромм тўғри таъкидлаганидек, расмий қарашларга зид келадиган ҳар қандай муқобил ғояни онгости қатламига сиқиб чиқариб юборади.

Тоталитар тафаккур соҳиблари давлатга, мавжуд тузумга, раҳбарларга содиқлигини кўрсатишга зўр бериб уринадилар. Улар шарафига, имкон топилиб қолса, юксак минбарлардан туриб, ёки ОАВ орқали мадҳиябозлик қиладилар. Тоталитар тафаккур соҳибларининг айримлари ғоявий муросасизликлари, ўзга қарашларга тоқат қилолмасликлари туфайли ҳамда тузумга, давлатга содиқликларини намоён қилиш мақсадида бошқача ўйлайдиган, гўёки расмий мафкура ва сиёсатдан норози кишилар тўғрисида тегишли идораларга «сигнал» бериб туради, ихтиёрий айғоқчилик қилади. Бунини фашистик Германия ва большевистик Россиянинг (Собиқ СССРнинг) сон-саноксиз фожияли мисоллари кўрсатиб турибди. Аслида «юмалок хат» ёзиш, сиёсий чақимчилик ҳам жонини сақлаб қолиш инстинктининг ўзига хос тарзда намоён бўлишидир.

Тўртинчидан, тоталитар тафаккур мазмунан ўзига хос «синкретик» тафаккурдир. Сиёсий ва мафкуравий яқдиллик, синфийлик, партиявийлик ва жанговар атеизм унинг ички «муштараклигини» ва бўлинмаслигини таъминлайди, танқиддан, «ревизионистик» ва «оппортунистик» унсурлар аралашиб қолишидан химоя

қилади (агар у диний тоталитар бўлса, гўёки ширк ва куфрдан ва х.к.).

Лекин, шунга қарамаздан, у эклектик тафаккур тарзидир. Чунки унда рационализм ва иррационализм, илмийлик ва волюнтаризм, коллегиял фикрлаш ва авторитаризм унсурлари механик тарзда қоришиб кетган. Ўта кескин жанговар атеизм эса, диалектик қонуниятларга кўра, ўзининг тескарисига – бошқача дин шаклига айланган. Ҳақиқатан, дохийлар шахсига сифиниш илоҳийлаштиришнинг, пайғамбарлаштиришнинг шаклан нодиний, аммо мазмунан ундан кам фарқ қиладиган кўринишидир. Коммунистик келажакни бутун инсониятнинг тақдири, эртами-кечми барча халқлар коммунизмга келади деб ҳисоблаш «тақдири азал» ғоясининг нодиний шаклда ифодаланишидан бошқа нарса эмас.

Муросасизлик, ўзгача фикрловчилар билан келиша олмаслик тоталитар тафаккурни тажовузкорликка (агрессивликка), муҳолифларини таъқиб қилишга ундайди. Шу сабабдан жамиятда ёппасига сиёсий ва мафкуравий назорат ўрнатилади. Айнан шу кейинги икки ҳолат тоталитар тузумнинг моҳиятини ифодалайди. Тоталитар тафаккур негизида кўрқув ётади. Зиёлиларнинг аксарияти ва оддий кишилар тузум униёт фикрловчи кишилар қаторига қўшмасин деб, сadoқатини ошқора намоиш қилишга интилишининг, ҳукмрон мафкурага нисбатан маддоҳлик (мадҳиябозлик) қилиб, турли мажлисларда сохта фаоллик кўрсатишининг ҳам сабаби аслида ижтимоий кўрқувдир. Агар тоталитар жамиятда диний мафкура ҳукмронлик қилса, фуқаролар белгиланган тартибда ибодатга қатнашади, диний урф-одатларни оғишмай ижро этади. Тоталитар жамиятда иерархлашган қатъий маъмурий-буйруқбозлик тизими ўрнатилади. Турли поғонадаги

мустабид авторитар бошлиқлар фаолият юритади. Улар ҳам доимий кўрқувда яшайди ва лавозимдан ажралишдан кўрқади. Чунки лавозимдан бирор салбий иши учун кетса, давлат томонидан жазоланишдан кўрқади. Бошқа ҳолат учун лавозимдан кетса, мендан аламзадалар, ҳасадгўйлар ўч оладилар, устимдан куладилар, деб ўйлайди. Мансаб тоталитар тузумда амалдорни муҳофаза этувчи қафолатдир. Шу боис у юкори бошлиқнинг ҳар қандай инжиқликлари ва ҳақоратларига чидайди. Қисқаси, тоталитар тузумда эркин фикрловчи мустақил шахснинг ўзи бўлмайди. Инсон кадрқиммати чуқур деформацияга учрайди.

Тафаккур эркинлигига интилаётган бизнинг жамиятимиз оммавий онгдаги, тафаккурдаги анъанавийликнинг айрим қоқоқ унсурларидан ҳам, тоталитаризмнинг қоқдиқ иллатларидан ҳам ҳалос бўлмоғи лозим. Бунга янги жамият қуриш, ўтиш даврининг қийинчиликларини бартараф этиб, янги авлодни тарбиялаш жараёнида эришилади. Лекин бу ўз-ўзидан содир бўлмайди. Тафаккур эркинлигини таъминлаш учун янгича дунёқараш ва фикрлаш тарзи шакллантирилиши зарур. Чунки тафаккур ижтимоий борлиқнинг механик инъикоси эмас ва ўз-ўзидан борлиқ томонидан белгиланиб, шакллантирилиб қоқмайди. Бир томондан, унга ижодий фантазия ва трансцендентлик хос. Иккинчи томондан, у инерция кучига эга. Шу боис анъанавий, авторитар ва қоқоқ консерватив тафаккур унсурлари демократик тамойиллар ўрнатилган эркин жамиятларда ҳам авом онгида сезиларли ўрин эгаллаши мумкин. Бошқача айтганда, ижтимоий борлиқ ўзгариши билан унга муносиб равишда ижтимоий онг, тафаккур бирданига ўзгариб қоқмайди.

Янгича дунёқарашнинг мазмуни дунёвий ва та-

раққийпарвар бўлмоғи керак. Дунёвийлик ҳар қандай кўринишдаги ақидапарастликни (фашистик, коммунистик, шовинистик (миллатчилик), расистик (ирқчилик), диний, диний-мазҳабий ва ш.к.) инкор этиб, тафаккурнинг холисликка, рационализмга, илмийликка таъйини орқали таъминланади. Тараққийпарварлик эса фикрий турғунликни, догматизмни, миллий маҳдудликни ва нигилизмни инкор этишдан келиб чиқади. Тараққийпарварликнинг муҳим шартларидан бири – шахснинг ўз мулоҳазалари ва хулосаларига нисбатан масъулиятли бўлиши, муайян ғояни, шу жумладан, гўёки энг «замонавий» ва «фойдали» ғояларни ҳам инсон манфаатлари ва камолотига қай даражада хизмат қила олиши нуктаи назаридан баҳолашдир. Масъулият етишмаган тафаккур ҳеч қачон фаол ва мустақил бўлолмайди.

Ўтиш даврининг муқаррар объектив ва субъектив қийинчиликлари ижтимоий онг инерцияси билан биргаликда тафаккур эркинлигини ривожлантириш йўлида муайян тўсиқлар ҳосил қилмоқда. Улар орасида биринчи навбатда катта ёшдаги аҳоли онгининг ўзига хос маргиналлигини ажратиб кўрсатиш керак. Маргиналлик ўзбек модели имкониятлари тўлароқ юзага чиқишига қўшимча ғов бўлмоқда.

Психологияси ва тафаккури совет даврида шаклланган кишилар онгида, бир томондан, катта ўзгаришлар юз берди. Улар коммунистик тушунча ва меъёрларнинг аксариятидан воз кечди, аҳолининг сиёсий, иқтисодий, ахлоқий, диний ва ш.к. қарашлари, қадриятлар мезони сезиларли даражада ўзгарди. Аммо айни чоғда, иккинчи томондан, янги қарашларни, янги қадриятларни тўлиқ ўзлаштириш, яъни уларни ўз эътиқодига, фаолият ва яшаш меъёрига айлантириш оқсамоқда. Совет даврида шаклланган катта ёшдаги

кишилар онги, тафаккури эндиликда эскича ҳам эмас, тўлиқ янгиланган ҳам эмас — оралик, маргинал ҳолатда. Аҳолининг ушбу қатлами онгида маргиналлик аста-секин камайиб боради. Бироқ тўла бартараф этилмайди.

Фақат янги шароитда вояга етган авлод онги маргиналликдан халос бўлади. Авлодларнинг табиий-тарихий алмашинуви жараёнида янги шароитда шакланган авлоднинг нисбий улуши корхона, ташкилот, муассасаларда, умуман халқ хўжалигида, айниқса бошқарувнинг турли бўғинларида маргинал онг соҳибларига нисбатан устунлик қилса, ўзбек модели имкониятлари юзага чиқиши, ҳақиқий бозор муносабатларининг қарор топиши, жамият ҳаётини демократлаштириш тезлашади, шахс ва ҳокимият, амалдор шахси ва давлат вазифасини бажариш бир деб ҳисоблаш, чалкаштириш, персонификациялаш камаяди.

Катта авлод онгининг маргиналлиги маълум даражада ёшлар онгига ҳам таъсир кўрсатади. Бу таъсир баъзи бир ҳолларда ниҳоятда мураккаб, зиддиятли тус олиши мумкин. Дунёқараш ва ижтимоий баҳолашнинг аввалги тизимини йўқотган, янги собит тизимга эга бўлолмаган катта авлоднинг айрим вакиллари фарзандлари ва тарбияланувчиларида, қўл остидаги ёш мутахассислар ва ишчи ёшларда аниқ ижтимоий мўлжалларни шакллантиришда, уларни маънавий-этикодий йўналтиришда қийналиб қоладилар. Натижада оилада, ўқишда ва ишда аниқ ҳаётий йўл-йўриқ, маслаҳат ололмаган бола, ёш йигит ва қиз дунёқараш ва этикод масалаларида чалғиб, сохта қадриятларга мойиллик кўрсатиши ҳеч гап эмас. Бунинг кейинги йилларда юз берган нохуш воқеалар, айрим ёшларнинг диний экстремизм таъсирига тушаётгани кўрсатиб турибди. Аслини олганда, бу жуда мураккаб масала. Бола маъ-

лум ёшда ота-онасидан мустақилликка интилади. Лекин ижтимоий ва аксиологик мўлжаллар, идеаллар аслида асосан ёшликда оилада ва мактабда шаклланади. Оилада ва мактабда бола тарбиясида камчиликларга йўл қўйилса, бу камчиликларни кўча «тўлдиради». Кўчанинг таъсири эса доим ҳам ижобий бўлавермайди.

Маргиналлик кўп ҳолларда ижтимоий пассивликни, баъзан лоқайдликни ва жамият ҳаётида вужудга келган қийинчиликлар олдида эсанкираб қолишни келтириб чиқаради, шу жумладан, тарбия борасида ҳам. Биз меҳнат ва касб тарбиясини, меҳнат бозори талабларига мослашишни, ишбилармонлик билан шуғулланиш кўникмаларига ўргатишдан тортиб, то сиёсий ва ҳуқуқий маданиятни ўстиришгача бўлган тарбиянинг барча йўналишларини назарда тутмоқдамиз.

Тарбия орқали шаклланадиган иқтисодий, сиёсий тафаккур, касбий ва ижтимоий фаоллик тараққиёт модели салоҳиятига бевосита таъсир кўрсатувчи субъектив омиллардир. Айнан тарбия борасида катта авлод (тарбиячи)нинг маргиналиги – пассивлиги, лоқайдлиги ёш авлод тарбияси эҳтиёжларини қондира олмаслиги, ҳатто баъзи масалаларда чалғитиши мумкин.

Маргинал тафаккурнинг яна бир камчилиги – унда эклектик тарзда ўзаро бир-бирини инкор қилувчи тамойилларнинг, меъёрларнинг қоришиб кетиши эҳтимолидир. Бундай ҳолларда эклектик тафаккур эгаси қарама-қарши томонларга оғиб туради, турли ғаразли чақириқлар, сохта ғоялар ортидан эргashiши мумкин. Айниқса сайлов кампанияларида ёки ҳокимият идораларига ноқонуний талаблар билан тазйиқ ўтказишга уринишда ушбу ҳолатдан ҳамда маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик иллатларидан баъзи ғаразгўй ким-

салар ва ташқи кучлар маккорона фойдаланишга интилаётганини пайқаш қийин эмас.

Тафаккур маргиналлиги жамиятни демократлаштиришга халақит берувчи субъектив омиллардан биридир. Чунки демократия фақат илғор қонунлар тизимидан ва жамиятнинг тегишли институтларидангина иборат эмас. У кенг маънода жамиятнинг сиёсий эътиқоди ва ижтимоий-сиёсий турмуш тарзи ҳамдир. Демократиянинг қонунчилик базасини тез яратиш катта қийинчилик туғдирмайди. Давлатнинг эски идоралари ва жамият институтларини ислоҳ қилиб, янгитдан ташкил қилиш жуда узоқ вақт талаб этмаслиги мумкин. Жамият аъзоларининг психологияси ва тафаккурини уларга мутаносиб равишда ўзгартириш эса ниҳоятда қийин. Омма психологияси ва тафаккурида ўзгариш тезда содир бўлмайди. У нисбатан узоқ давом этадиган маънавий-маърифий, сиёсий, ҳуқуқий тарбияни ҳамда ижтимоий муҳит ва турмуш тарзи ўзгариб, жамият аъзоларининг уларга одатланиб қолишини тақозо этади.

Ўзбекистонда замонавий демократик тараққиёт талаб этадиган ҳуқуқий база яратилди ва мустахкамланиб, чуқурлашиб бораётир. Институционал ўзгаришлар ҳам жадал давом этаётир. Аммо жамиятнинг демократлашуви суръатлари айрим доираларни, айниқса чет элларда қониқтирмаяпти. Гўёки ҳокимият идоралари бу жараённи сунъий секинлаштиришга уринмоқда. Жойлардаги баъзи бир бюрократик тўсиқларни, хато ва камчиликларни инкор этмаган ҳолда, эътиборни бошқа бир муҳим жиҳатга, жамият онги, тафаккури ўзгаришлари хусусиятига қаратиш лозим.

Қонунларга риоя қиладиган, ўз ҳақ-ҳуқуқини юзга чиқарадиган, янги институтлар фаолиятига нисбатан ижтимоий талабни ҳосил қиладиганлар фуқаро-

лардир. Уларнинг онгли фаолияти оқибат-натихада амалга оширилайётган ҳар қандай ислохотларнинг, жумладан, жамиятни демократлаштиришнинг самарадорлигини белгилайди. Шу боис баъзи ғарб сиёсатчилари ва доираларининг Ўзбекистонда ва бошқа янги мустақил давлатларда демократлаштириш оқсаятганининг сабабларини фақат раҳбарият ва ҳокимият фаолиятидан излаши ўта бирёкламаликдир.

Матбуот ва сўз эркинлиги масаласидаги кўпчилик камчиликлар илдизи ҳам маргиналликка бориб тақалади. Цензура бекор қилинганига қарамасдан, аксарият журналистлар, муҳаррирлар «ички тақикни», ички ҳадиксирашни жуда секин енгиб ўтаётирлар.

Эски кадриятлар тизимининг емирилиши жамиятнинг айрим аъзоларининг ўз қарашларини кескин ва қарама-қарши томонга ўзгартиришига олиб келади. Масалан, атеист диндорга, коммунистик ғоя тарғиботчиси унинг ашаддий танқидчисига айланиб қолади. Маргиналликнинг шаклан тесқариси – эътиқодда радикал позицияга кўр-кўрона ўтишдир. Буни шартли равишда «неофитлик радикализи» деб аташ мумкин (неофит — янги динни қабул қилган киши).

Неофитлик учун биринчи хос белги – бу мутаасиблик, муросани тан олмасликдир. Неофит ҳеч қачон хато қилдим, демайди. У янги динга ўтгунча иккиланиши мумкин. Аммо кейин ўзининг ҳақ эканлигини тиш-тирноғи билан ҳимоя қилади. Неофитликнинг иккинчи белгиси – унинг соҳибида янги эътиқод бўйича билимларнинг етишмаслиги, мулоҳазаларнинг саязлиги, амалий тажрибанинг эса мутлақо йўқлигидир. Шу сабабдан неофитлар янги раҳнамоларининг иродасига тўлиқ тобе бўлади, уларга ёқиш ва кўрсатаётган ҳимматларини оқлаш илинжида «жонбозлик» кўрсатади, ўта «ташаббускор» бўлади, аввалги қавм-

ларини ҳеч иккиланмасдан жазолашга тайёр туради. Кўриниб турибдики, аслида биз «неофитлик радикализми» дсб атаган ҳодиса тоталитар тафаккурнинг эски қадриятлар емирилиши давридаги деформациялашган кўринишларидан биридир.

Неофитлик радикализмини шартли равишда иккига бўлиш мумкин: демократия ниқоби остидаги радикализм ва дин ниқоби остидаги радикализм. Иккаласи ҳам сиёсий ҳокимиятга интилади.

Ўзини демократия ва сўз эркинлиги курашчилари деб ҳисоблайдиган айрим радикал кимсалар тафаккури аслида неофитлик тафаккури намунасидир. Амалда улар демократия ниқоби остида ижтимоий-сиёсий барқарорликка хавф туғдириб ҳақиқий демократик жараёнлар тадрижий ривожланишига халақит бераётирлар. Матбуот ва оммавий ахборот воситаларида эса «қора пиар» деб аталмиш ҳодисаларда фаол қатнашишга тайёрдирлар. Ушбу ҳолатни у ёки бу даражада собиқ СССР парчалангандан сўнг пайдо бўлган барча мустақил давлатларда кузатиш мумкин. Ташқи кучлар ёрдамида айрим мустақил ёш давлатларда «рангли инкилоб»лар деб аталмиш сиёсий тўнтаришлар содир бўлди. Лекин ҳозирча «рангли инкилоб»лар туфайли ҳокимият тепасига келган янги сиёсий кучлар ўз мамлакатларида на демократия ва инсон ҳуқуқлари масалаларини, на иқтисодий-ижтимоий муаммоларни ҳал қила олдилар. Кўпроқ мулкни ва лавозимларни қайта тақсимлаш билан чекландилар ва хорижлик ҳомийлари, раҳнамоларининг сиёсий-мафкуравий кўрсатмаларини оғишмай бажариб туришдан бошқа илож топа олмаяптилар.

Диний радикализм тафаккурида мутаассиблик, тарихий тажриба ва анъаналарни билмаслик ва инкор этиш, фикрий саёзлик, жаҳолат, ўз муҳолифларига

нисбатан душманлик кайфияти нафақат яққол сезилади, шунингдек, минг афсуски, амалиётга ҳам кўчиб, фожиали воқеаларга сабаб бўлмоқда.

Ўзларини инсон ҳуқуқлари ва демократия тарафдорлари деб ҳисоблайдиган, турли радикалларга ҳомийлик қиладиган Фарбдаги доиралар, кучлар аслида ғарзли геосиёсий мақсадларни кўзлашмоқда. Уларни демократия ва инсон ҳуқуқларининг универсал модели йўқлигини, етук демократия меъёрларини 10–15 йилда жорий этиб бўлмаслигини билмайди, дейиш кийин. Ҳар ҳолда Фарбнинг Генри Киссинджер ва Збигнев Бжезинский каби номдор сиёсатчилари ва бошқа олимлари бу ҳақда ўз фикрларини билдирмоқдалар.

Ёш мустақил давлатлардаги сиёсий ва диний радикал ташкилотларни очикча ёки пинҳона қўллаётган хориж доиралари жаҳон жамоатчилигини махсус бирёқлама танланган ёки сохталаштирилган ахборотлар ёрдамида чалғитмоқдалар. АҚШ президенти Ж.Буш томонидан эълон қилинган демократияни олға суриш ғояси аслида ҳарбий-саноат мажмуаси ва ёнилғи-энергетика билан боғлиқ доираларнинг геосиёсий манфаатларини кўзлайди. Амалда у неоколониализмнинг янги кўринишидир. Буни АҚШнинг Болқон ярим ороли, Кавказ ва Яқин Шарқ, Каспий денгизи минтақаси ва Марказий Осиё мамлакатларига нисбатан юритаётган «икки хил стандартлар»га асосланган сиёсати кўрсатиб турибди. Албатта, бу геосиёсий ўйинда, неоколониалистик сиёсатда АҚШнинг стратегик рақиблари – Россия ва Хитойга қарши пинҳона кураш ҳам эсдан чиқарилган эмас.

Демократия ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ниқоби остида гегемончилик ва неоколониалистик тарғибот ва ташвиқот олиб борилаётганини ҳамюртларимиз яхши тушуниб олишлари, тарқатилаётган ҳар

бир ахборотни танқидий тафаккур элагидан ўтказиб қабул қилишлари керак. Бундай ахборот чет эллик «хайрихоҳларимиз» ёки ички «ватанпарварлар» томонидан тарқатилаётганидан қатъи назар. Эски кадриятлар тизими янгиланаётган шароитда турли шаклан жозибали шиорларга эҳтиётлик билан танқидий ёндашишни ўргатиш тафаккур эркинлигига, ўзбек модели самарадор бўлишига кўмаклашишдир.

Мустақиллик туфайли кадриятлар тизими, уларнинг мезонлари тубдан қайта кўриб чиқилиши табиийдир. Гап фақат ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий баҳолар, мезонлар ва меъёрлар, қарашлар ва назариялар ҳақида кетмаяпти. Гап ахлоқий, эстетик, умуман барча маънавий кадриятлар тизими ҳақида ҳам кетмоқда. Чунки уларнинг барчаси коммунистик ақидаларга мослаштирилган ёки улар орқали талқин қилинган эди. Шу боис биз миллий мустақилликни мустаҳкамлаш, халқимизни энг илғор миллатлар даражасига кўтарилишига кўмаклашиш мақсадларидан келиб чиқиб, бутун кадриятлар тизимини қайта баҳоламоқдамиз, асл маданий меросимизни тўла тиклаб, қайта англаб олмамоқдамиз. Бу жараённинг ўзи анча қийин ва қарама-қаршилиқларга бой. Аввалги кадриятларни қайта баҳолаш ва талқин қилишда баъзи ўтмиш кадриятларини идеаллаштириш, баъзиларини, аксинча, асосиз инкор қилиш ҳоллари учраб туради. Фақат вақт — олий ҳакам — аста-секин барчасини ўз жойига қўяди. Аммо энг хатарлиси — кадриятлар тизими қайта баҳолашиб, аввалги мафкурадан воз кечилганда, маълум даражада мафкуравий бўшлиқ пайдо бўлишидир. Мафкуравий бўшлиқ узок давом этиши мумкин эмас. Бу бўшлиққа турли ғоялар кириб келади. Жамият аъзоларининг ҳаммасида ҳам уларни танқидий таҳлил қилиб тўғри баҳолай олиш учун етарлича билим ва

тажриба бўлмайди. Натижада баъзиларнинг сохта қадриятлар, бузғунчи ғоялар томон чалғиб кетишлари кузатилади. Неофитлик радикализи вужудга келишининг сабабларидан бири ҳам шудир.

Тафаккур эркинлигининг (эркин тафаккурнинг) асосий моҳиятли белгиси – инсонпарварлик, жамият ва алоҳида шахс манфаатларини бирдай акс эттиришдир.

Анъанавий тафаккур асосида инсоннинг фақат жамоа бўлиб, кучларни бирлаштириб ҳаётий муаммоларни ҳал қила олиши, оқибатда яшаб қолиши мумкинлигини стихияли англаш ётади. Яшаб қолиш ва минимал турмуш қулайликларини таъминлаб, уларни муттасил кўпайтириб, ўстириб бориш эҳтиёжларига тафаккур тарзи, урф-одатлар, ахлоқий ва бошқа меъёрлар бўйсундирилади. Анъанавий тафаккур шу негизда шаклланади ва жуда секин такомиллашади. Жамиятнинг яхши ривожланмаганлиги, ишлаб чиқаришнинг, ижтимоий инфратузилмаларнинг, соғлиқни сақлаш ва таъминот тизимининг ночорлиги ва ш.к.лар умумий манфаатларни алоҳида шахс манфаатларидан устун қўйишни тақозо этади.

Анъанавий тафаккурдан фарқли эркин тафаккур нафақат жамиятнинг, балки алоҳида инсоннинг ҳам шахс сифатида эҳтиёжларини ҳисобга олади. Демак, тафаккур эркинлиги замирида жамият ва шахс манфаатларининг уйғунлашуви, мутаносиблиги ва мувозанати ётади.

Жамият ва шахс уйғунлиги тамойили, инсон ҳуқуқларининг давлат ҳуқуқидан устунлиги, инсон шахсий ҳаётининг дахлсизлиги ва мухторийлигини ҳимоя қилиш, эркин танлаш имкониятларини яратиш, ўзгача фикрга ҳурмат, қарашларда плюрализм, бошқарувда демократизм тафаккур эркинлигини вужудга келтирувчи ва таъминловчи омиллардир. Айнан зикр

этилган тамойиллар ва меъёрлар ўз навбатида инсон онгида акс этиб, эркин тафаккурнинг ички белгила-рига айланади. Инсон шахси, унинг манфаатлари ва эркинлигининг ижтимоий ҳаёт марказига қўйилиши ва тараққиётнинг асосий мезонига айлантирилиши жамиятда гуманизм тантанасини таъминлабгина қол-масдан, тафаккурнинг ўзига ҳам гуманистик мазмун ва эркинлик бағишлайди.

Эркин тафаккурнинг яна бир муҳим хусусияти – унинг танқидий ва ижодий рухидир. Эркин тафаккур ҳар қандай фикрни кўр-кўрона қабул қилмайди. Уни таҳлил элагидан ўтказди, маъқул келмаса, инкор эта-ди. Заиф, бўш, ўз назарида хато ёки бирёқлама жи-хатларини танқид қилади. У шунчаки ўзга фикрни маъқуллаш ёки танқид қилиш билан чекланиб қол-майди, балки уни ривожлантиришга, ўзини қизиқти-радиган ҳодисалар билан боғлашга ҳаракат қилади. Айнан шу хусусиятда унинг фаоллиги ва мустақилли-ги намоён бўлади.

Албатта, тафаккур эркинлигига хизмат қилувчи омиллар орасида холислик, илмийлик (назарий тафак-кур учун кўпроқ хос), масалага ҳар томонлама ёнда-шув, системавийлик каби негизий талабларни ёддан чиқармаслик керак. Масалага бирёқлама ёки нохолис ёндашиш тафаккурни хато хулосаларга олиб келади, уни ўзга фикрга ёки догматик андозага тобе қилиб қўяди. Илмий далилларни инкор этиш, ҳисобга ол-маслик ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Формализм нуктаи назаридан ёндашув кўп ҳолларда мураккаб, зиддиятли ҳодисаларни юзаки тушунишга, пировар-дида хато қилишга сабаб бўлади.

Холислик ва илмийликка интилиш, масалага ҳар томонлама ва системавий ёндашиш, танқидий ва ижо-дий рух тафаккурда тарихийлик ва замонавийлик ўрта-

сидаги уйғунликни ва мувозанатни таъминлайди. Агар тарихийлик ва замонавийлик ҳисобга олинмаса, тафаккур яна бирёклама хулосаларга келиши ҳеч гап эмас. Масалан, айрим ўтмишда қолиб кетган, анахроник турмуш қодалари ва меъёрларининг ортиқча баҳоланиши, уларни тиклашга ва мустаҳкамлашга беҳуда уринишлар хавfli оқибатларга олиб келиши мумкин.

Диний-экстремистик оқимлар таъсирига тушган айрим кишилар тафаккури ва хатти-ҳаракатларида биз бундай уринишларни кузатмоқдамиз. Ёки, аксинча, замонавий тараққиёт талабларини бирёклама тушуниш мумтоз кадриятларни у ёки бу даражада паст баҳолашга, маданий меросга нисбатан нигилизмга йўл очади, миллатнинг теран тарихий илдизлари билан алоқани заифлаштиради. Биринчи ҳолатда бузғунчи, реакцион диний-экстремистик ёки миллий маҳдудлик ғояларига нисбатан мафкуравий иммунитет етарли даражада пайдо бўлмайди. Иккинчи ҳолатда эса миллий нигилистик, сохта демократия ғояларини тарғиб этувчи, аслида ғаразли геосиёсий мақсадларни кўзловчи мафкурага нисбатан зарур иммунитет вужудга келмайди.

Шу боис тафаккурда тарихийлик ва замонавийлик тамойилларини мутаносиб ривожлантириш зарур. Бунинг учун, бир томондан, мумтоз миллий кадриятларга, маданий меросга, иккинчи томондан, ҳозирги замон кадриятлари инсон ҳуқуқлари, ҳақиқий демократия ва ҳ.к. – илмий техника ютуқларига ва тараққиёт тенденцияларига (глобаллашув ва интеграцияга) ҳолис ва илмий муносабатни шакллантиришга жиддий эътибор қаратмоқ зарур.

Эркин тафаккур кенг маънода оламни, тор маънода конкрет вазиятни адекват, яъни имкон даражасида, тўлалигича, бузмасдан, холис ва объектга мос ра-

вишда акс эттиради. Адекватлик эркин тафаккурнинг муҳим белгиларидан ва мезонларидан биридир. Тафаккур таҳлил этаётган объектига нисбатан, у статик ёки динамик ҳодиса бўладими, моддий (материал) ёки маънавий (идеал) ҳодиса онг, руҳ бўладими, бундан қатъи назар, холис ва мос ёндашиши, илмий усулларга таяниши лозим. Масалан, иқтисодиётни биологик, психологик ёки тор сиёсий мафкуравий тушунчалар асосида тўғри талқин қилиб бўлмайди. Бошқа илмларга оид тушунчалар ва усуллардан маълум даражада фойдаланиш мумкин, аммо иқтисодиёт энг аввало ва асосан иқтисод илми тушунчалари ва қонуниятлари орқали таҳлил этилиши керак. Худди шундай руҳиятни иқтисодиёт ёки математика илми ёрдамида тушунтириш мумкин эмас.

Адекватлик фақат юқоридагилар билан чегараланмайди. Тафаккур нарса ва ходисаларни адекват акс эттириши учун у теран рационализмга ва диалектикага асосланиши, барча чигалликлар ва қарама-қаршиликларни, ўзгарувчанликни ҳисобга олиши учун қайишқоқ бўлиши, аммо эклектик бўлмаслиги лозим. Тафаккур адекватликка интилиши жараёнида метафизик усуллардан тўла воз кечмайди, зарур ҳолларда улардан ҳамда релятивистик ва синергетик тамойиллардан фойдаланади.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, эркин тафаккур рационализмга асосланса-да, иррационализмни, трансцендентликни кўр-кўрона рад қилмайди, улардан ҳам вазиятга қараб фойдаланиши мумкин.

Ҳаётда, айниқса инсоннинг ижодий фаолиятида ақлан тушунтириб бериш мумкин бўлмаган ходисалар талайгина. Масалан, ошиқнинг мажнунлиги ёки ижодкор истеъдодининг кашфиёт қудрати, баъзи бир кишиларнинг ғайриоддий қобилиятлари ва ш.к.ларни

биз кўриб, кузатиб, улардан хайратланиб юрамиз. Аммо уларнинг моҳияти, сабаблари бизга сирлигича қолади, тўлиқ очилмайди. Инсон ақли уларни охиригача қамраб олишга, таҳлил этиб, тушунтириб беришга ожиз. Бундай ҳодисалар трансцендент ҳодисалар дейилади. Энг қизиғи, тафаккур ва ақлнинг ўзи ҳам трансцендент ҳодисалардир. Ақл ўзини-ўзи тўлиқ қамраб ололмайди, бинобарин, тўлиқ тушунтириб беролмайди.

Ақл – ақлдан ташқаридаги ҳодисадир!

Ақлдан ташқаридаги, унинг доирасига сиғмайдиган ҳодисаларга дуч келганда, тафаккур боши берк кўчага кириб қолади. Ундан чиқиш учун у турлича йўл тутиши мумкин. Айрим кишилар тушунтиришга ожиз ҳодисанинг ўзини рад этади, гўёки у мавжуд эмасдек. Айримлар фантастик ёки мистик уйдирмалар тўқий бошлайди. Фақат теран тафаккур соҳиблари ноанъанавий мантиқ ёки мистик рационализм, интуиция ва ички ишонч ёрдамида зиддиятни бартараф этади. Булар трансцендентликнинг тафаккурда намоён бўлишидир. «Трансцендентлаштириш, илмий рационализм сингари, муайян ва аниқ билимлар бермаса-да, барибир ўрганилаётган борлиқнинг айрим теран хоссаларини илғашга кодир»¹, – деган фикрга кўшилиш лозим.

Трансцендентлаштириш айниқса буюк валий зотлар ижодида кўп учрайди. Баъзи бир мураккаб ҳодисаларни улар нафақат ақл кўзи, шунингдек қалб кўзи билан ҳам кўра олганлар.

Эркин тафаккур фақат «яланғоч рационализмга» асосланиши мумкин эмас. У оқилона тарзда транс-

¹Алексеев П. В., Панин А. В. Философия. М., 1997 г., с. 66–67.

цендентликни ҳам ҳисобга олиши, ақл ва кўнгилни мувозанатга келтириши лозим. Бунинг учун ақлий тарбия, фан асосларини ўрганиш ҳиссий тарбия билан қўшиб олиб борилиши керак. Инсонда инсоний туйғулар (ўзгаларга ҳамдардлик, хайрихоҳлик, диёнат, бурч, ватанпарварлик, адолат туйғулари, гўзалликка ошуфталик, нозик дид, завқ-шавқ ва бошқа юксак туйғулар) етарлича шаклланмаса, у нечоғлик билимли бўлмасин, унинг ҳаётга, одамларга муносабати маълум даражада бир томонлама бўлиб қолаверади.

Азалдан баъзи мулоҳазаларда ақл ва кўнгилни бир-биридан ажратиш, ҳатто қарама қарши қўйиш ҳоллари учрайди. Кўнгилга қараб яшаш керакми ё ақлга, деган баҳслар ҳам бўлиб туради. Кўнгил ва ақл қутбий ҳодисалар эканлигини инкор қилмасдан, шуни таъкидлаш зарурки, аслида қутблар ўртасида ҳеч қачон аниқ чегара ўтмаган, қутблар бир-биридан ажралиб, мавжудлигини сақлаб қололмайди. Ҳақиқатан, инсон онгининг икки даражаси – ҳиссиёт ва ақл – диалектик birlikни ташкил этади. Кўнгил эса олий ва теран туйғулар, завқ-шавқ ва орзу-умидни туғдирувчи, унга интилувчи нозик ҳиссиёт сифатида ақлга таянади, ўз навбатида унга инсоний фазилатлар бағишлайди. Кўнгилдан ажралган ақл воқеа ва ҳодисаларни бир томонлама баҳолайди, маълум вазиятларда ҳатто ёвузлик ва золимликка, қотилликка қодир. Кўнгилга, виждон ва диёнатга қулоқ тутмаган ақл учун асосий мезон мақсадга мувофиқлик бўлиб қолади. Кўзланган мақсадга эришиш учун у ҳар қандай воситани оқлаши, шу жумладан, ёвузликдан ҳам қайтмаслиги мумкин. Кўнгил ақлни салбий хатти-ҳаракатдан сақлайди. Ақлдан ажралган кўнгил эса нафсга, ҳирсга айланиши ҳеч гап эмас. Чунки жиловлан-

маган ҳиссиёт дағаллашади, чегара билмас хоҳиш-истакка айланиб, инсонда носоғлом эҳтиёжларни, худбинликни вужудга келтиради. Ҳиссиётни жиловлайдиган, эҳтиёжлар соғломлигини текшириб, тўғрилаб турадиган ички куч ақлдир. Шу боис тафаккур эркин ва самарали бўлиши учун ақл ва кўнгил мувозанати зарур.

Ўзбекистонда янги жамиятни барпо этиш, баркамол авлодни тарбиялаш жараёнида ижтимоий онгда, миллий тафаккурда жиддий ўзгаришлар содир бўлмоқда. Энг аввало халқимиз инсоннинг тафаккури ва иродасини чеклаб қўядиган ижтимоий қўрқувдан халос бўлди, унинг иллатларини бартараф этмоқда. Лекин тафаккур эркинлигини ривожлантириш, халқимизни бунёдкорлик салоҳиятини тўлароқ юзага чиқариш учун ички ва ташқи таҳдидлардан огоҳ бўлиб, ижтимоий қўрқувни туғдирувчи ёки озиклантирувчи ҳар қандай омилларга қарши фаол курашмоқ, демократияни ва фуқаролик жамияти асосларини мустаҳкамламоқ зарур. Эртанги кунга ва ўзига ишонч аҳоли онгида ислохотлар самараси ошган сайин ўсиб бориши муқаррар. Айнан келажакка ва ўзига ишонч турли хил номукамаллик туйғуларидан халос бўлишга ёрдам беради. «Биз ҳеч кимдан кам эмасмиз, кам бўлмаймиз» ғоясини ёшлар онгига сингдириш, соғлом миллий ғурурни шакллантириш жуда муҳим.

Бозор муносабатлари ва рақобат ривожланиши жараёнида тафаккур тарзи рационаллашиб боради. Чунки тадбиркор ишлаб чиқаришни тўла ва батафсил калькуляция қилишга, харажатлар ва даромадларни аниқ ҳисоб қилишга мажбур бўлади. Ҳар бир оила, рўзғор ҳам харажатлар ва даромадларни аниқ ҳисоблашга ўрганadi. Булар тафаккур рационаллашувининг моддий-иқтисодий омилларидир.

Ишлаб чиқаришни оқилона ташкил этиш, унга мутасил замонавий технологик янгиликларни жорий қилиш, бозор талаблари ва конъюнктурасини таҳлил қилиб энг қулай қарорлар қабул қилиш оддий ишчи ва корхона раҳбарларидан тортиб то жамият институтларигача рационал фаолият юритиш заруратини юзага келтиради. Ўз навбатида рационал фикрлаш ва оқилона фаолият юритишга интилиш бозор рақобатига, турмуш талабларига яхшироқ мослашиш имкониятини беради.

Аммо бозор шароитида рақобат одамларнинг ўзаро бегоналашувига, юлғичлик ва бойиш ҳирси авж олишига сабаб бўлмаслиги учун, тарбия тизими янги воқеликка мослаштирилиши зарур. Юлғичлик аслида кенг омма учун, шу жумладан, аксарият тадбиркорлар учун ҳам хос эмас. Аммо ўтиш даврининг зиддиятлари хусусий тадбиркорлик шаклланиши ва оёққа туриб олиши жараёнида илк, ёввойи капитализмнинг айрим иллатлари пайдо бўлишига маълум даражада замин яратди. Хусусий бизнес оёққа туришининг зиддиятли жараёни ва ўтиш даври қийинчиликлари аҳолининг онгини, тафаккурини бузиб юбормаслик чораларини кўриш зарур. Одамларни фақат ҳалол меҳнат ҳамда ўз шериклари, давлат ва қонунлар билан ҳалол муносабатда бўлиш бозор иқтисодиёти шароитида унинг иши ривожланиши учун муҳим шарт ва омил эканлигига ишонтириш керак.

Тафаккурнинг рационаллашуви унинг фаол ва мустақил (эркинликнинг асосий шартларидан бири) бўлишига йўл очади. Ижтимоий ҳаётнинг либераллашуви, демократия ва фуқаролик жамияти асосларини мустаҳкамлаш ҳам, бир томондан, жамият институтлари ва аъзоларининг эркинлик даражасини оширса, иккинчи томондан, ўз ишлари, хатти-ҳаракатлари,

қарорлари учун масъулиятни кучайтиради. Бу яна тафаккур фаол ва мустақил бўлиши, ҳаётий муаммоларни тўғри таҳлил қилиб, тўғри хулосаларга келишининг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий заминини кенгайтиради. Демократия ва фуқаролик жамияти яна шунингдек тафаккур эркинлигига тўсқинлик қилувчи ижтимоий кўрқув, миллий номукамаллик туйғуси қолдиқларини тўлиқ бартараф этишга шароит яратади ва ўзлари ҳам бунга хизмат қилади.

Демак, демократияни ривожлантириш, фуқаролик жамиятини қарор топтириш тафаккур эркинлигини таъминлашнинг ҳуқуқий, сиёсий, ижтимоий шартларидан бири. Демократия ривожланмаган жойда тафаккур масъулиятдан, мустақилликдан кўрқиб, обрўли фикрга тобе бўлиб қолаверади.

Демократия ва фуқаролик жамияти ривожланиши даражаси охир-оқибатда тафаккур эркинлиги даражасини белгилайди. Тафаккур эркинлигини шакллантирувчи, юзага чиқарувчи омиллар орасида маънавий-маданий омиллар гуруҳини алоҳида ажратиб кўрсатиш керак. Таълим-тарбия тизими, ёш авлодни ўқитиш, унга зарур замонавий илмий ва касбий билимларни бериш, юксак ахлоқий ва эстетик фазилатларни, соғлом миллий ғурур ва ватанпарварликни шакллантириш, фикрлаш маданиятини ўстириш жамият тараққиётининг ҳам, тафаккур ривожланишининг ҳам асосий шarti ва воситасидир. Таълим-тарбия тизими Ўзбекистоннинг буюк келажagini яратиш, жаҳон ҳам-жамиятига интеграция бўлиш, шахсни баркамол этиб тарбиялашнинг барча масалаларини тўла ҳисобга олиши лозим. У эклектика ва догматизмдан ҳам, миллий нигилизм ва махдудликдан ҳам бирдай холи бўлмоғи шарт.

Юқоридагилардан аён бўладики, тафаккур эркин-

лиги ўзининг ижтимоий мазмунига кўра, гуманизм, демократизм ва тараққийпарварлик тамойилларига таянади. Воқеликка муносабатига кўра, у адекватликка, асосан рационализмга, холисликка интилади, масалага ҳар томонлама ёндашиб, таҳлил ва умумлаштиришнинг илмий усулларидан фойдаланади. Унга масъулият, ижодий ва танқидий руҳ, фаоллик ва мустақиллик хос.

ХУЛОСА ЎРНИДА

Юқоридаги фикрлар жамланса, қисқача қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Тафаккур эркинлиги инсон ҳуқуқларини таъминлаш, жамиятни демократлаштириш, баркамол авлодни тарбиялашнинг муҳим маънавий-интеллектуал шарт ва воситасидир. Шахс, жамият, умуман турли даражада уюшган социум эркин тафаккур орқали ўз салоҳиятини тўла намоён этиш имконига эга бўлади. Бу имконият жамиятда қарор топган касб танлаш, ишбилармонлик, меҳнат фаолияти, ижод ва сўз эркинликлари орқали амалга ошади. Тафаккур эркинлиги, шундай қилиб, шахс ва жамият етуқлигининг ички мезони, ҳаракатлантирувчи кучи ва ташқи воқелиги, амалга ошувидир. Ушбу мулоҳазада гап тафаккур кучи (ақл-заковат даражаси) ҳақида эмас, балки тафаккур эркинлиги ҳақида кетаётганига эътиборни жалб қилиш лозим. Ақл-заковати ниҳоятда юксак киши, яъни нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини, кўздан яширин томонларини, хусусиятларини тез пайқайдиган, таҳлил қилиб умумлаштира оладиган – тафаккури кучли кишилар жамият тараққиётининг турли босқичида ҳар хил соҳаларда кўплаб учрайди. Лекин бундай кишиларнинг ижтимоий аҳволи, мансаб ваколатлари ёки жамиятдаги ижтимоий-сиёсий ва маънавий муҳит (тузумнинг тоталитарлиги, ақидапарастлик ва мутаассиб-

ликнинг кучлилиги ва х.к.) уларга холис хулоса ва мустақил қарор қабул қилишга имкон бермаслиги мумкин. Асосий субъектив омил (бу ерда тафаккур салоҳияти) мавжуд бўлса-да, объектив шарт-шароит (жамиятда қарор топган сиёсий, демократик ва маънавий эркинликлар, плюрализм, иқтисодий ва ижтимоий имкониятлар) ва бошқа субъектив омиллар (жамиятнинг танқидий, муқобил ва ностандарт фикр-мулоҳазаларга, хулоса ва тавсияларга тайёр эканлиги, уларни қабул қила олиш имкониятлари) тафаккур эркинлигини чеклаб қўйиши ҳеч гап эмас. Шу боис тафаккур эркинлиги шахс ва жамият эркинлигининг, ривожланиш даражасининг мужассамлашган (интегратив) кўрсаткичидир. Яъни у фақат шахсни тавсифлаб қолмай, шунингдек, бутун жамият савиясига, унинг очиклик ва эркинлигига, тараққиёт даражасига ҳам билвосита баҳо беради, бошқача айтганда, жамиятни ҳам тавсифлайди. Мустақил Ўзбекистонда тафаккур эркинлигини қарор топтириш ва ривожлантириш таълим-тарбия ва маънавий-маърифий ишларнинг мазмунини ва асосий мақсадларидан бирини ташкил этади. Таълимнинг барча бўғинларида, ижтимоий ва маънавий-маданий ҳаётда ўтказилаётган ислохотлар инсон омилини, шу жумладан, унинг тафаккурини ривожлантиришга қаратилгандир.

Ушбу вазифа давлатимиз бошлиғининг асарларида, миллий дастурларда ва бошқа ҳужжатларда, қатор назарий концепцияларда, ислохотларнинг амалий йўналишларида батафсил акс этган. Комил инсонни тарбиялаш, ислохотларни инсон манфаатларига хизмат қилдириш, жамиятни изчил, босқичма-босқич демократлаштириш, иқтисодиёт ва турмуш фаровонлигини юксалтириш, инсон ҳуқуқларини тўла қафолатлаб, ижтимоий муносабатларни барча даражада (шахс-

лараро, шахс ва жамоа, шахс ва жамият, жамоалараро ва ҳ.к.) такомиллаштириш инсон омилини ривожлантириш, тафаккур эркинлигини юзага чиқариш йўлларининг асосий йўналишларидир. «Ислохотлар ислохот учун эмас, балки инсон учун» ғоясида ва давлатнинг амалий сиёсатида ўз ечимини топаётган бу вазифа халқимизнинг инсонийлик ва адолат ҳақидаги тасаввурларига мос келади.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Тафаккур эркинлиги зарурати	11
Тафаккур эркинлиги	34
1. Умумий мулоҳазалар	34
2. Тафаккурнинг тарихий шакллари	54
Рационал ва иррационал тафаккур	90
Тафаккур эркинлиги мезонлари	126
Хулоса ўрнида	156

Ижтимоий-фалсафий нашр

АБДУРАҲИМ ЭРКАЕВ

ТАФАККУР ЭРКИНЛИГИ

Тошкент «Маънавият» 2007

Мухаррир *У. Қўчқоров*

Мусаввир *Н. Попов*

Техн. мухаррир *Т. Золотилова*

Мусахҳих *О. Бозорова*

Компьютерда тайёрловчи *Ш. Соҳибов*

Босишга 23.08.2007 й. да рухсат этилди. Бичими 84x108/₃₂. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 8,40. Нашр т. 9,86. 5000 нусха. Буюртма № 07-739. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 52-07.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «Ўзбекистон» нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди. 100129 Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй. 2007.